

Носиржон УЛУҚОВ
Ҳавасхон СОЛИХЎЖАЕВА

**ҲАБИБ САЪДУЛЛА
ШЕЪРИЯТИ
ЛИНГВОПОЭТИКАСИ**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

УЛУҚОВ НОСИРЖОН
СОЛИХЎЖАЕВА ҲАВАСХОН

**ҲАБИБ САЪДУЛЛА
ШЕЪРИЯТИ
ЛИНГВОПОЭТИКАСИ**

Наманган – 2017

УЎК: 821 – 512 – 133 – 9

КБК: 84 (5 Ўзб) 7

У-7

Улуқов Носиржон, Солихўжаева Ҳавасхон.

Ҳабиб Саъдулла шеърини лингвостикаси. – Наманган:
“Наманган” нашриёти, 2017. – 80 б.

Тақризчилар:

Ибодулла Мирзаев,
СамДУ профессори,
филология фанлари доктори
Мўминжон Сулаймонов,
НамДУ доценти,
филология фанлари номзоди

Рисола Наманган давлат университети Кенгашининг 2017 йил 10
мартдаги 7-сонли мажлиси қарори билан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-389-18-2

© “Наманган” нашриёти

© Улуқов Носиржон, Солихўжаева Ҳавасхон

*Қариш билмас болаликка ёр шоир,
Умр бўйи бола завқи бор шоир,
Догда қўйиб ҳатто йиллар саногин,
Дангал қилгай кексаликдан ор шоир.*

Сўзбоши

Ўзбекистон халқ шоири Ҳабиб Саъдулла – Наманган адабий муҳитининг йирик вакилларида бири. Ҳабиб Саъдулла 1969 йили нашр этилган илк “Океандан шабадалар” (шоир Усмон Тоштемир билан ҳаммуаллифликда) тўпламидан кейин “Баҳор билан суҳбат” (1975), “Яна остонагизда” (1982), “Эҳтиром” (1984), “Нур кадри” (1998), “Кўчамдан жонон ўтганда” (1992) каби шеърий тўпламлар, “Истиклол достони” сингари асарларни яратиб, эл-юрт назарига тушди. Халқнинг кўнглидаги ҳақиқатларнинг шеърий ифодаси сифатида “Онаизор”, “Туғилган йилим”, “Тирик қурбонлар” каби поэма-трилогияси, “Еттинчи қитъа”, “Дўст кадри”, “Адиб кадри” дostonларини чоп эттирди. Унинг “Юсуф ва Зулайхо” (1975), “Меҳр қуёши” (1985), “Раҳмат, ифвогар” (1989) каби драмалари театрлар сахнасини бегади.¹

2002 йилда шоирнинг икки жилдли “Танланган асарлар”ни нашр этилди.

Улар шоирнинг ижод олами қамрови нечоғли кенглигини кўрсатиш баробарида, адабиётнинг деярли барча тур ва жанрларида самарали қалам тебратганлигини ҳам тасдиқлайди.

Адабиётшунос олим Н. Раҳимжонов таъкидлаганидек, “Одамнинг ўзи ва сўзи кадрланиши учун, аввало, у ҳаётни, тириклигини кадрлай билиши керак”, – деган бадий-эстетик концепция Ҳабиб Саъдулла шеъриятининг гуманистик мазмунини, инсонпарварлик моҳиятини тайин этади.²

Ҳозирга қадар Ҳабиб Саъдулла ижоди Э.Мухамедов³, О.Носиров⁴, Э.Нурмагов⁵, А.Тошхўжаевлар⁶ томонидан адабиётшунослик нуқтаи назаридангина ўрганилган. Шоир ижодини кенг-роқ доирада адабиётшунос олим Э.Худойбердиев тадқиқ этган. Олим шоир ижодининг бадий тақомиллашувини, мавзу кўламини.

¹ Ҳабиб Саъдулла // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент, 2005 – 11-ж – Б. 251.

² Қарағ. Раҳимжонов Н. Шоирнинг бугдой сўзи // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2011. 6 май, № 19. – Б.

³ Мухаммедов Э. Иккинчи учрашув // Ўзбекистон маданияти, 1975, 31. X.

⁴ Носиров О. Етуқлукка қадам // Наманган ҳақиқати, 1975, 12. IV.

⁵ Нурмагов Э. Яна остонагда... // Наманган ҳақиқати, 1983, 28. V.

⁶ Тошхўжаев А. Самимий сатрлар // Шарқ юлдузи, 1980. – №10. – Б. 223-233.

бадий маҳоратини ҳамда поэмаларининг мавзу ва ғоявий жиҳатдан таҳлил қилади.¹

Сўнги йилларда Шоҳсанам Эрманбетова шоир лирикасини, хусусан, унинг лирик характер яратиш маҳоратини ўрганишга қўл урди ва мақолалар эълон қилди ҳамда рисола ҳам ёзди.² Хуллас, шоир шеърятининг адабиётшунослик аспектида ўрганилган бўлса-да, тилшунослик, хусусан, лингвопоэтик нуқтаи назаридан тадқиқ этилмаган.

Шоир шеърлари тилининг халқчиллиги ва соддалиги, жозибадорлиги ва ўйноқчилиги, таъсирчанлиги ва бадийлиги, ўзгачалиги ва такрорланмаслиги билан характерланади. Бу, албатта, шоирнинг бадий маҳорати билан боғлиқ бўлиб, лингвопоэтик изланишларни талаб этади.

Тил нутқ тузиб фикр, ҳис-туйғу, истак, ғам, шодлик кабиларни ифодалашда хизмат қиладиган фонетик, лексик ва грамматик воситалар тизими, кишилар орасида асосий ва энг муҳим алоқа-аралашув, фикрлашув қуроли бўлиб хизмат қиладиган ижтимоий ҳодиса сифатида бир қатор вазифаларни бажаради. Нутқ жараёнида турли мақсадларда тил воситаларининг имконият хусусиятларидан фойдаланиш тилнинг вазифалари дейилади.

Тилнинг жамиятда алоқа қуроли сифатида қўлланиши унинг коммуникатив вазифасини ташкил қилади. Бу тилнинг асосий ижтимоий вазифасидир. Демак, тилнинг алоқа-аралашув воситаси сифатидаги асосий вазифаси тилнинг коммуникатив вазифасидир.

Тилнинг коммуникатив вазифасида икки ҳодиса фарқланади:

1. Фикр олишув (алоқа-аралашув) вазифаси.

2. Хабар вазифаси.

Фикр олишув вазифаси тилнинг асосий вазифаси бўлиб, тил жамоасининг ўзаро фикр олишувидан иборат коммуникатив вазифасидир.

Тилнинг мантиқий (логик) мазмунини етказиш (билдириш)дан иборат коммуникатив вазифаси тилнинг хабар вазифаси дейилади.

Алоқа-аралашувда тил воситасида турли ҳис-туйғу, эмоция, таъсирчанлик ҳам ифодаланади ва бу тилнинг эстетик ёки таъсир

¹ Худойбердиев Э. Ҳабиб Саъдулла. – Тошкент: Ижод дунёси, 2004. – 152 б.

² Эрманбетова Ш. Ҳабиб Саъдулла лирикаси. – Тошкент: Мухаррир, 2012. – 59 б.

этиш вазифаси дейилади. Айрим адабиётларда эса тилнинг эстетик вазифаси экспрессив вазифаси деб ҳам аталади.¹

М.Йўлдошев кўрсатганидек, бадиий асар тили тадқиқига бағишланган ишларда тилнинг айни “экспрессив вазифаси” термини билан бир қаторда “тилнинг поэтик вазифаси”, “тилнинг бадиий вазифаси”, “тилнинг эстетик вазифаси” каби терминлар ҳам қўлланади.

М.Йўлдошев талқинича, “эстетик вазифа тушунчаси экспрессивлик, бадиийлик, поэтиклик каби бир қатор тушунчаларни ҳам ўз ичига олган ҳолда уларни умумлаштира олади. Бошқача қилиб айтганда, мазкур тушунчаларга қараганда эстетик вазифа тушунчасининг қамрови анчайин кенг”.²

Тилнинг биринчи функцияси анъанавий ва систем-структур тилшуносликнинг ўрганиш объекти бўлса, иккинчи функцияси лингвопоэтиканинг ўрганиш объектидир.

Лингвопоэтика – лингвистик поэтиканинг қисқарган шакли бўлиб, бадиий асарларда қўлланилган лингвистик бирликлар (фонетик, морфемик, лексик ва бошқалар)нинг бадиий-эстетик вазифаларини, тилнинг коннотатив функциясини ўрганади. Бошқача айтганда, лингвопоэтика бадиий нутқни ўрганувчи тилшуносликнинг бўлиmidир.³ Демак, бадиий асар тилининг айнан эстетик вазифасининг намоён бўлиши тарзида ўрганувчи соҳа “лингвистик поэтика” – “лингвопоэтика”дир.

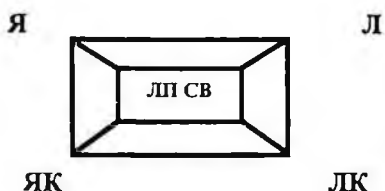
М. Йўлдошев фикрича, бадиий асар тилини “стилистик аспект”да ўрганишни “бадиий асар тилини лингвопоэтик жиҳатдан ўрганиш” тарзида номлаш ва талқин этиш мақсадга мувофиқ. Олим ўз қўлланмасида В.П.Григорьев тавсия қилган бир чизмани ҳавола қилади. Бунда Я – тилшунослик (языкознание), Л – адабиётшунослик (литературоведение), ЯК – лисоний танқид (языковая критика), ЛК – адабий танқид (литературная критика), ЛП – лингвистик поэтика, СВ – шеършунослик (стихovedение).⁴

¹ Қаранг Улуқов Н. Тилшунослик назарияси. – Тошкент: Barkamol avlod mediya, 2016 – В

² Қаранг Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 3.

³ Нурмонов А., Исқандарова Ш. Тилшунослик назарияси. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 151.

⁴ Бу ҳақида қаранг. Ёкуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари – Тошкент Фан, 2005. – Б. 21.

Чизмадан англашиладиган маъно шуки, лингвопоэтика ҳам адабиётшунослик, ҳам тилшунослик фанлари эришган назарий ютуқлардан фойдаланган ҳолда бадиий матн устида тадқиқотлар олиб боради. Бизнингча, лингвопоэтик таҳлил кенг қамровли жараён. Унда нафақат адабиётшунослик ва тилшуносликнинг, балки социология, психология, эстетика, фалсафа каби фанлар эришган илмий-назарий ютуқлардан фойдаланиш мумкин.

Лингвопоэтика тилнинг қайси сатҳ бирлигининг бадиий-эстетик функциясини ўрганишига қараб фонетик поэтика, лексик поэтика, синтактик поэтика каби қисмларга бўлинади.¹

Ўзбек тилшунослигида бадиий асар тилининг лингвопоэтик таҳлиliga доир устоз тилшунослар Х.Дониёров, С.Мирзаев, Х.Самадов, И.Қўчқортөев, Х.Абдурахмонов, М.Миртожиев, Н.Махмудовларнинг бир қатор асарлари яратилган.² Улар томонидан ўзбек тилшунослигида лингвопоэтикага доир олиб бориладиган тадқиқотлар учун дастлабки қадам ташланди.

Олий ўқув юртларининг филология йўналишлари ўқув дастурига “Бадиий матннинг лисоний таҳлили”, “Бадиий матн лингвопоэтикаси” каби фанлар киритилди. Бунинг натижасида бадиий матннинг лисоний таҳлиliga доир ўқув адабиётлари яратилди.³

¹ Нурмонов А., Исқандарова Ш. Ўша асар, 152-б.

² Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати (бадиий маҳорат ва тил ҳақида мулоҳазалар) – Тошкент: Фан, 1962; Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. – Тошкент: Фан, 1981; Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспресстивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983.

³ Ўринбосов Б., Қўнғиров Р., Лапасов Ж. Бадиий текстнинг лингвистик таҳлили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990; Лапасов Ж. Бадиий матн ва лисоний таҳлил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995; Қиличев Э. Матннинг лингвистик таҳлили. – Бухоро, 2000; Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007; Йўлдошев М., Ядгаров Қ. “Бадиий матннинг лисоний таҳлили” фанидан амалий машгулотларни ташкил этиш. – Тошкент, 2007.

Сўнги йилларда бадний матннинг лингвопоэтик таҳлиliga доир махсус тадқиқотлар олиб борилди, ўқув қўлланмалари, номзодлик ва докторлик диссертациялари яратилди.¹

Биз ўзбек тилшунослигидаги ана шу лингвопоэтикага доир тадқиқотларга таянган ҳолда Ҳабиб Саъдулла шеърятининг лингвопоэтик хусусиятларини таҳлил қилдик. Албатта, бу кичик тадқиқот мазкур йўналишдаги илк қадам, ҳали изланиш ҳамда таҳлилу тадқиқлар давом этади. Шу бонс муаллифлар рисоланинг мукамаллаштириш борасидаги барча тақлифларни мамнуният билан қабул қиладилар.

¹ Қаранг. Нормуродов Р. Шукур Холмирзаев асарларининг тил хусусиятлари: Филол. фан ном. ... диссер. автореф. – Тошкент, 2000; Пўлдошев М. Чўлпоннинг бадний тил маҳорати: Филол. фан ном. ... диссер. автореф. – Тошкент, 2000; Нейматова Д. Чўлпон публицистик асарларининг лингвистик таҳлили: Филол. фан. ном. ... диссер. автореф. – Тошкент, 2000; Бобожонов Ф. Ўзбек жадид драмаларининг лисоний хусусиятлари: Филол. фан. ном. ... диссер. автореф. – Тошкент, 2002; Мухаммаджонова Г. 80-йиллар олмири 90-йиллар бошлари ўзбек шеърятининг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... диссер. автореф. – Тошкент, 2003; Боймирзаева С. Ойбек прозасининг лингвистик тадқиқи. Филол. фан. ном. ... диссер. автореф. – Самарқанд, 2004; Сабирдинов А. Ойбекнинг поэтик маҳорати: Филол. фан. д-ри. ... диссер. автореф. – Тошкент, 2004; Жалолова Л. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романининг лингвистик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... диссер. автореф. – Тошкент, 2007; Қосимова М. Бадний нуқта индивидуаллигининг лингвистик хусусиятлари (Тоғай Мурад асарлари мисолида): Филол. фан. ном. ... диссер. автореф. – Тошкент, 2007; Шадиева Д. Мухаммад Юсуф шеърятини лингвопоэтикаси Филол. фан. ном. ... диссер. автореф. – Тошкент, 2007 ва бошқалар.

1-боб. Ҳабиб Саъдулла шеърлятида фонетик воситаларнинг қўлланиши ва уларнинг лингвопозтик хусусиятлари

1.1. Аллитерация ва унинг лингвопозтик табиати

Ҳабиб Саъдулланинг ўз таъбири билан айтганда, уни “Ҳазрат Навоийнинг теранлигию, Бобурнинг санъаткорлиги, Огаҳий газалиётининг ўйнокилигию Машрабнинг халқчилигини англаб етиш, жиддийроқ ишлашга ўргатди”.¹

Сенинг нафосатинг, сенинг лаззатинг

Ҳеч бир халқ тилидан қолишмас асло.

Сен билан сўзлашим ўзи зўр бахтим,

Сени минг шоҳликка олишмам асло, – дея она тилини улуғлаган шоир тилнинг барча восита ва имкониятларидан юксак маҳорат билан фойдаланди, ўзбек шеърлятида ўзига хос услубини яратди.

Шоир шеърларида бир қанча бадий, услубий воситалар ёнма-ён маҳорат билан қўлланади. Биргина далил, қуйидаги шеърй бандда ҳам ўхшатиш, ҳам сифатлаш (*қуёшдай заҳматкаш, қуёшдай ёниқ*) ва такрор айнан бир ўринда маҳорат билан қўлланиб, онанинг меҳру муҳаббатининг чексизлиги, бардошининг юксаклиги ўзига хос ҳабибона тасвирланган:

Мунча бардошилсан, эй она қалби,

Қуёшдай заҳматкаш,

Қуёшдай ёниқ,

Қуёшга шунча ўқ отилса, балки,

*Парча-парча бўлиб кетмоги аниқ.*²

(“Чуст ривояти”, I, 159)

Шеър китобхонда эстетик ҳис уйғотиш учун, у даставвал, шўхтирос билан ёзилган бўлиши лозим. Шундагина шеърнинг таъ-

Ҳабиб Саъдулла. Ўзим ҳақимдаги сўзим. Тартибга солинмаган таржиман ҳол // танланган асарлар. – Тошкент: Шарқ, 2002. – Б.17.

Саъдулла, Ҳабиб. Танланган асарлар. 1-жилд / Масъул муҳаррир Ҳ.Шарипов. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 448 б.; Саъдулла, Ҳабиб. Танланган асарлар. 2-жилд / Масъул муҳаррир Ҳ.Шарипов. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 272 б. Барча шеърй парчалар шу танбалардан олингани боис, рисолада шеър сарлавҳасини, жилд. саҳифа номерини кўрсатиш билан кифояландик.

сирчанлиги кучли бўлади. Шеърнинг эмоционаллиги эса вазн, ритм, қофия, поэтик фигуралар, бадиний санъатлар билан бирга поэтик фонетикага ҳам боғлиқ бўлади. Шеърни фонетик жиҳатдан пухта ишлаш, шеърга ўзига хос жозиба, оҳангдорлик ва эмоционаллик бағишлайдиган шеърда, – деб таъкидлайди йприк шеършунос олим Уммат Тўйчиев, – киши сезгисига таъсир этувчи оҳанг ва мусиқийлик кучли бўлади, аммо бу оҳанг ҳамда мусиқийлик нутқ товушлари комплексидан, маълум сўзлар бирикмаси ва нутқ бўлаклари алоқасидан келиб чиқади. Шунинг ҳам айтиш керакки, алоҳида нутқ товушлари ёки ҳар хил фонетик усуллар ўз ҳолича конкрет бир мазмунни ифодалайди ва поэтик нутқни таъсирчан қилади.

Ўзбекистон халқ шоири Ҳабиб Саъудлла шеъриятида поэтик фонетиканинг ўрни беқиёс. Шоир шеърнинг товуш томонига алоҳида эътибор қаратиб, шеър оҳанги тингловчида эмоционал ҳис-туйғу уйғотиши учун махсус фонетик усуллар қўллайди, умуман, шеърни моҳирона “пардозлайди”.

Шоир шеърияти учун поэтик фонетиканинг асосан, аллитерация (ундошлар такрори), ассонанс (унлилар такрори), гемнация (ундошларни қаватлаш) каби усуллари характерлидир.

Аллитерация термини грекча бўлиб, нутқда товушларнинг мос келишидир. Аллитерация шеъринг нутқда мисралар, ундаги сўзлар ҳамда бўғинлар бошида ёки охирида бир хил ундош товушларнинг такрор қўлланиши асосида вужудга келади. “Аллитерация кўзга унчалик ҳам яққол ташланмаслиги мумкин, бироқ улар яққол “эшитилади”: улар шеърнинг мусиқийлигини оширади, хушоҳанглик орқали эстетик таъсирни кучайтиради.¹ Бу борада Ҳабиб Саъудлланинг куйидаги мисралари эътиборга моликдир:

*Қаро қошинг қароликда
Қаро тунни хароб этмиш.*

(“Этмиш”, II, 93)

*Қай куниким, кун жамолинг
Кўрди бу кўз, дилрабо.*

(“Бир гўзалким...”, II, 71)

¹ Қуронов Д., Мамажонов Ж., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б.27.

Ушбу мисралардаги “қ” ҳамда “к” ундошлари такрорига асосланган аллитерация лексик маъно устига қўшимча шеърини “бў-ёқ”, тегишли оҳанг, жозоба бериш вазифасини бажарган.

Ҳабиб Саъдулла шеърятинида қофиядош, оҳангдош, сўзларнинг ёки бир хилдаги товуш ҳамда қўшимчаларнинг такрорига асосланган аллитерация кўринишларини кузатиш мумкин.

а) қофиядош сўзлар аллитерацияси:

*Висол – Сизсиз, Муҳаббат – Сиз
Ватан ҳам, эътиқод ҳам Сиз,
Вафо ҳам – сиз, Бақо ҳам – сиз,
Лазизсиз барча неъматдан.*

(“Аёллар”, II, 106)

Ушбу шеърда аллитерация қофиядош сўзлар ва с товуши такроридан юзага чиқмоқда. Мисралардаги лирик қаҳрамонни ифодаловчи олмошларнинг такрори эса қатъий ҳукм, кучли таъкид, чексиз ҳурмат каби маъноларни ифодалаши баробарида, қаҳрамонимиз дилида кечаётган беғубор ишқ туйғуларини нечоғли бебаҳо ва беқиёс эканлигини кўрсатмоқда.

Ҳабиб Саъдулла шоир Абдуқаҳҳор Ғаффорийга бағишланган “Алвидо” номли марсиясида лирик қаҳрамонга хос сифатларни ва унга халқнинг меҳрини оҳангдош сўзлар воситасида аллитерация санъати билан сайқаллаб, ажиб жозоба ва оҳанг билан ифодалайди:

Ишда сарқор, тўйда дастёр, даврада сардор эди.

Суҳбатин олган кишилар бир умр хуммор эди.

(“Алвидо”, II, 169)

Ёки:

*Борлиқда яшариш, тозариш, гуллаш,
Қишининг қабоҳатли тахти ҳам қулар.*

(“Хуш келдинг”, I, 363)

Кўринадики, ҳар икки шеърини парчада ҳам аллитерация ўзаро қофиядош сўзлар такроридан юзага чиқмоқда. Баъзи ўринларда эса, аллитерация қўшимчалар такроридан ҳосил бўлганлигини ҳам кузатиш мумкин.

б) қўшимчаларнинг айнан такроридан иборат аллитерация:

Чорлади ижодга, йўлга, сафарга

(“Шайхзода сабоғи”, I, 430)

Ёки:

*Ҳар кун хат оламан яқин – олисдан
Алмадан, холадан, тога-жияндан.*

(“Дўстимга хат”, I, 48)

Мазкур мисолларда дастлаб *ижодга, йўлга, сафарга* сўзларни даги жўналиш келишиги қўшимчаси *-га* ҳамда *алмадан, холадан, тога-жияндан* каби қариндошлик маъносини ифодаловчи шахс отларига қўшилган *-дан* чиқиш келишиги қўшимчаларни аллитерацияни ҳосил қилган.

Маълумки, келишик қўшимчалари тилшуносликда синтактик муносабат ҳосил қилиш вазифасини бажаради, яъни сўзларни бири-бирига боғлаш вазифасини бажаради. Ҳабиб Саъдулланинг мазкур мисраларида эса, бу аффикслар грамматик вазифа бажариш билан бир қаторда аффиксал аллитерацияни ҳосил қилган:

*Самимиятни ҳам,
Андишани ҳам,
Лутфу карамни ҳам,
Одоб – эсни ҳам,
Меҳру оқибатни, инсонийликни –
Бир сўзга қилиб жсам
Кексани кўрсам ҳам,
Ёшини кўрсам ҳам
Лабимдан учажасак калом –
“Ассалом!”*

(“Илк қадам”, I, 56)

Ёки:

*Поездларда,
Самолётларда,
Трамвайда,
Саман отларда
Учқурликда
Бўлиб гўё нур
Ўтмоқда умр.*

(“Умр”, I, 134)

Мисоллардан кўринадики, Ҳабиб Саъдулла шеърятининг аффиксал аллитерациялар асосан келишик кўшимчалари воситасида ҳосил қилинган. Демак, шоир бу кўшимчалардан услубий бўёқдорлик, фонетик оҳангдорлик ифодалашда унумли фойдаланган.

Шоир шеърятининг аллитерация ҳодисасининг қуйидаги шаклларда ҳам учрайди:

а) *б* ва *з* ундош товуши билан бошланувчи сўзлар аллитерацияси:

Биз зиё айлаб тугилдик зим-зиё олам аро,

Бахтимизни боглаб олди зил ҳаёт занжир бўлиб.

(“Юсуф ва Зулайҳо”, II, 213)

б) *с* билан бошланувчи сўзлар аллитерацияси:

Ел бўлсайдим, саратонда

Салқинлатиб ўтардим,

Само бўлсам юлдузларни

Сизга айлардим нисор.

(“Ҳашарда”, I, 26)

в) *с* ва *б* товуши билан бошланувчи сўзлар аллитерацияси:

Сизингсиз бог биёбондир,

Сизингсиз уй зимистондир,

Сизингсиз бу ҳаёт маҳрум

Фароғатдан, ҳаловатдан.

(“Аёллар”, II, 107)

в) *г* ва *ш* товуши билан бошланувчи сўзлар аллитерацияси:

Гул шаҳрим,

Гулзор шаҳрим,

Гиламдай гулдор шаҳрим.

(“Соғиниб келдим”, I, 37)

г) *м* сонор товуши билан бошланувчи сўзлар аллитерацияси:

Менга мунис, менга дилбар,

Менга дилдорлигинг боис.

(“Менинг бахтим”, II, 83)

д) с ундош товуши билан бошланувчи сўзлар аллитерацияси:

Сенинг содиқ, сенинг гамхўр.

Сенинг ҳушёрлигинг боис.

(“Менинг бахтим”, II, 83)

е) қ ундош товуши билан бошланувчи сўзлар аллитерацияси:

Қонингиз кезарди қайноқ қонимда.

(“Нечун...”, I, 196)

ё) к ундош товуши билан бошланувчи сўзлар аллитерацияси:

Келганда кўксим осмон,

Кетгач кўнгилда армон,

Боз ақли баркамолим

Келгайми, келмагайми?

(“Келгайми, келмагайми”, II, 41)

Ёки:

Қай куниким, кун жамолинг

Кўрди бу кўз, дилрабо,

Бўлди, воҳки, бир кўнгил

Минг бир балога мубтало.

(“Бир гўзалким...”, II, 71)

Демак, шеърнинг жозиба кучи, бадийлигини оширишда товушларни услубий қўллаш алоҳида аҳамият касб этади. Шу боис Ҳабиб Саъдулла аллитерация санъатидан унумли, ўринли ва бадий маҳорат билан фойдаланган.

1.2. Ассонанс ва эпифоранинг лингвопоэтик хусусиятлари

Ҳабиб Саъдулла шеърятининг аллитерациядан ташқари, унли товушлар такрорига асосланган ассонанслар ҳам ўзига хос аҳамиятга эга.

Ассонанс (лот. *assonare* – уйғун жаранглаш; фр. *Assonance* – оҳангдошлик) шеърининг нутқда бир хил унли товушлар такрорига асосланган ифодавийликни кучайтирувчи восита, такрорнинг фонетик сатҳдаги хусусий кўриниши; шеърда хушоҳанглик бахш этади, муסיқийликни кучайтиради. Масалан, Ҳабиб Саъдулланинг “Ой” номли шеърининг о унлисининг такрори ассонанснинг юзага келтиради:

*Ой жамолингиз кўриб,
Ошуфтаҳол осмонда ой
Бир талашгач Сиз билан
Кўрку камол осмонда ой.*

(“Ой”, II, 50)

Шоир шеърларида ассонанс икки усулда қўлланилади:

1. Мисрада, бандда, жумлада бир хил унли товушларнинг оҳангдорлиги асосида:

*Нигоҳингга муяссар этдинг
Умрим узайтирдинг,
Узун умримга ҳамроҳ бўл, аё,
Умринг узун бўлсин.*

(“Умринг узун бўлсин”, II, 68)

Ушбу бандлардаги у унлисининг такрорланиши мисралар ҳам оҳанглигини, шунингдек, шоирнинг маҳбубига бўлган ўтинч, тилак, истак ва миннатдорлиги каби самимий туйғуларини сокин ҳамда ҳазин оҳангда ифодалашга хизмат қилган.

Шоир шеърятининг асосан, о, и, у унли товушларига асосланган ассонансларни кузатиш мумкин:

*Болга тўлиб борди сахий боғларинг.
Бағрин очиб борди сирли тоғларинг,
Шифо сувин тутди шўх булоқларинг,
Тароват касб этди шўр қишлоқларинг.*

(“Ифтихор”, II, 112)

Бу шеърӣй парчада, о унли товушнинг кетма-кет такрорланиб келиши, шеърнинг жарангдорлигини, таъсирчанлигини оширган.

2. Куйидаги мисраларда эса ассонанс қофиядош сўзлар таркибидан келиб, шеърӣй нутққа кўтаринки рух ва ўзига хос мусиқийлик бахш этган:

*Сизмасми йиғитлар тушига кириб,
Оромин йўқотган хуш хаёл бўлиб.
Битта жилва билан минг бор куйдириб,
Сўнг ором бахи этган жуфт, аёл бўлиб.*

(“Аёллар”, I, 328)

Ёки:

*Ҳар лаҳза ўтмоқда тенгсиз қадрингиз,
Кўзларим сафлардан излар қаддингиз,
Олмоққа тайёрман оғриқ, дардингиз,
Халқим хизматгари, Дилиодабегим.*

(“Сиз бемор кунлари”, I, 329)

Мисоллардан кўринадики, шоир товушлардан турли услубий мақсадларда фойдаланишни уdda этган.

Унинг шеърларида товушлар такрори мисраларнинг қайси ўрнида такрорланишидан қатъи назар шеърга ўзгача жило, жозиба ва оҳангдорлик берган. Буни биз товушлар билан боғлиқ бўлган эпифора усули мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Эпифора такрорнинг бир тури бўлиб, товушлар тугалланиши ҳам деб юритилади. Демак, эпифора шеърӣй асарда сўзлар ва мисралар охирида айрим унли ёки ундош товушларнинг такрорланиб келиши². Масалан, эпифора шоирнинг “Ўйламай” номли шеърда мисралар охиридаги *и* унлисининг такрорланиши орқали юзага чиқади:

*Оҳ, дилни қанчалик гаишлайди,
Дил гаишлаб, кўзларни ёишлайди,
Гоҳ мени қиймалаб таишлайди.
Ўйламай айтилган битта гаи.*

(“Ўйламай”, I, 317)

¹ Лапасов Ж. Бадний мати ва лисоний таҳлил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.

² Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изохли дугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 366.

Шоир шеърятининг эпифора, асосан, қофия ва радиф вазифидаги сўз такрори асосида юзага келган:

*Шодлик, сенга кучоқ очдим мен,
Қайғу, сени қулиб қутдим мен.
Қувонч, сени элга сочдим мен,
Алам, сени ичга ютдим мен.*

(“Шодлик, сенга”, I, 226)

Ушбу парчада қофияда ва мен кишилиқ олмоши таркибида такрорланиши эпифора бўлиб, мисралар бошидаги *шодлик, қайғу, қувонч, алам* каби семантик жиҳатдан зид маъноли сўзлар таъзод санъатининг юзага келтирилган. Шунингдек, мазкур мисралар ўзининг бадиий соддалиги, равон ва мафтункорлиги, ҳарорат билан ёзилганлиги жиҳатидан ҳам эътиборга сазовордир.

Эпифора санъати шоирнинг “Бўлғаймукин”, “Ёрнинг куйида” номли шеърларида ундов, сўроқ, таъкид маъноларининг ифодалашга хизмат қилган:

*Қилмагай ким ёрга тортиқ кўнглини,
Севгидан ким кўрса ортиқ кўнглини,
Пора қилсин ханжару тиг кўнглини,
Ишқ куйдирса бу ошиқ кўнглини,
Сийна ичра ўт нечук пинҳон қилай.*

(“Ёрнинг куйида”, II, 136)

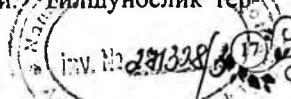
Ёки:

*Келмишам дунёга найлай, дўстлар,
Рози дилни кимга айлай, дўстлар,
Роҳ йўқ, айтсамки қайтай, дўстлар,
Қайси бир дардимни айтай, дўстлар,
Ўлмагин дардим адо бўлғаймукин?*

(“Бўлғаймукин”, II, 137)

Мазкур мисолларнинг дастлабкисида *кўнглим*, кейингисиде *дўстлар* сўзлари таркибида айнан бир хил товушларнинг такрорланиши, эпифора бўлиб, у жойлашиш ўрни жиҳатидан радифга ўхшайди, бироқ радиф бутун шеър давомида такрорланса, мазкур икки шеърда такрор бир банддагина кузатилади. Шунга кўра биз буни радиф эмас, эпифора деб ҳисоблашимиз тўғрироқдир.

Ҳабиб Саъдулла шеърятининг мисраларнинг айрим уринларида “кўш ундошлиқ” (геминация) ҳам кузатилади. “Билшунослик тер-

минларининг изоҳли луғати”да мазкур ҳодиса “*икки айнан бир хил ундошли ҳолатнинг юзага келиши*” сифатида изоҳланади.¹

“Ўзбек тили морфем луғати”да бу ҳодисани икки хил:

1. Дастлабки геминанта (табиий – бирламчи геминанта) сўзнинг ўзи кўш ундошли бўлиши: *ҳакка, ванна, металл, тонна* каби.

2. Кейинги геминанта (ясама – иккиламчи геминанта) ундош товушни турли мақсадлар учун такрорланиши: *тераkning учида – тераkning уччида* (ч+ч: экспрессия – кучайтириш учун такрорланган)² деб изоҳланади. Геминация усули орқали бадий асарда қаҳрамон руҳиятидаги хурсандлик ва хафалик ҳолатлари тугал тасвирлашга эришилади.

Ҳабиб Саъдулланинг “Келгайми, келмагайми” номли шеърида белгининг меъёрдан ортиқроқлигини ифодалашга хизмат қилган “*шаккар* (к+к)” лексемаси ясама геминнатанинг гўзал намунаси:

Гулгун лабнда ханда,

Мен ҳар сўзига банда.

Шаккар лабида болим

Келгайми, келмагайми?

(“Келгайми, келмагайми”, II, 41)

Шоир шеъриятида ясама геминация асосан хумор лексемаси доирасида ҳам кузатилади. Буни куйидаги мисолларда кузатиш мумкин:

Икки кўзинг бўлиб боқур

Ҳулқару Зухро,

Қошу ҳилолинг истарам

Хуммор кечаларда.

(“Сафарда”, II, 14)

Ёки: *Ният ўлтурмоқ эрса,*

Деб эдим хумморлиг қилгай.

Заҳар тутгунча алдаб ҳам

Шакарғуфторлиг қилгай...

(“Умидим бу эдиким”, II, 142)

¹ Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – Б. 143.

² Гуломов А., Тихонов Н., Қўнгуоров Р. Ўзбек тили морфем луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977 – Б. 394

Ёки:

*Ўрик гулларида келинлар кўрки,
Маъсум гунчаларда ибо, нафосат,
Қуёш чеҳрасида барқ урар кулги,
Нурлар қатимида тенгсиз тароват,
Наврўзи олам – бу,
Хуммор фасл – бу.*

(“Бедор фасл”, I, 279)

Ёки:

*Бир умр васлингга абгорлигим ҳам,
Гоҳ беҳуд, гоҳида ҳушёрлигим ҳам,
Бойлик, давлатим ҳам, ночорлигим ҳам,
Бир умр васлингга хумморлигим ҳам,
Куйиб юрганимдан догингда...
Севгилим!*

(“Севгилим”, I, 228)

Мисоллардан кўринадики, шоир руҳий оламида мавжланаётган муштоқлик, интиқлик каби бежилов кечинмаларни *хуммор* (м+м) кечаларда, *хумморлиг* (м+м) қилгай, *хуммор* (м+м) *фасл* каби геминациялар орқали ифода этган.

Маълумки, тилда минглаб, ҳатто миллионлаб сўз бўлса ҳам буларнинг моддий асосини бир неча ўнлаб товуш ташкил қилади.¹ Шеърда ана шу товушларни ноўрин қўллаш, меъёрдан ортиқ фойдаланиш номақбул сўз ўйинига олиб келади, натижада асарни юксак гоёвийлик ва бадийликдан, таъсирчанликдан маҳрум қилади.

Ҳабиб Саъдулла шеърларининг сеҳри, жозибаси шундаки, у товушларни услубий мақсадда ўринли қўллаш орқали, руҳиятидаги ички ҳаяжон, хурсандлик ва хафалик, розилик ва таажуб, ялиниш ва ҳайратланиш, киноя, пичинг, кесатиқ ва олқиш, сўроқ ва норозилик ҳамда тилак-истак, қўллаб-қувватлаш каби туйғуларни моҳирона ифода этади. Бу жиҳатдан шоир услуби маҳорат мактаби сифатида баҳоланишга арзийди.

¹ Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент, 1987. – Б. 13.

2-боб. Поэтик такрор ва синтактик воситаларнинг лингвопоэтик хусусиятлари

2.1. Поэтик такрорга асосланган шеърини унсурлар лингвопоэтикаси

Бадий асарда шартлилик, мажозийлик, рамзийлик катта аҳамиятга эга. Шунга кўра “бадий асарда ҳар бир сўз, товуш, сўз бирикмалари, гап ва гап бўлаклари ўз ўрнида ва меъёрида келади. агар товуш, сўз, сўз бирикмаси, гап ёхуд гап бўлаклари бадий асар гилида, хусусан, поэтик нутқда бемақсад такрорланса, бу салбий ҳодиса – бадийликка хилоф иш ҳисобланади. Аммо такрор, биринчидан, асар қурилмасидан мустаҳкам жой олган бўлса, иккинчидан, муайян эстетик-ғоявий мақсадга хизмат қилдирилган бўлса, у бадий тасвир воситасига айланади”.

Хусусан, поэтик нутқда бадий такрорлар катта роль ўйнайди. Умуман айтганда, “поэтик ғояни ифодаловчи товуш, сўз, сўз бирикмаси, мисра, байт, банднинг шеър қурилмасидан муайян қонуният асосидаги такроридан тузилган фонетик, лексик, морфологик, синтактик нутқ обороти бадий такрорлар деб юрилади. Бадий такрорлар поэтик нутқнинг ифодавийлигини оширади. Уларсиз шеърнинг мусикийлигини, ритмини, вазнини, бандни ва қофия санъатини тасаввур қилиб бўлмайди. Бадий такрорлар ўқувчи қалбига кучли ҳиссий таъсир этади. Такрорлар, шубҳасиз, поэтик тилнинг образли тасвир воситалари ва шеър тузилиши унсурлари билан узвий биргаликдагина ўз вазифасини ўтай олади”¹.

Ҳабиб Саъдулла шеърларида такрорнинг турли хил кўринишлари қўлланган бўлиб, улардан энг фаоли анафорадир. Илмий манбаларда анафора (грекча *anaphora* – юқорига кўтариш) “шеърини мисраларнинг бошида шаклан бир хил оҳангдош сўз ва ибораларнинг такрорланиб келишидан иборат услубий усул”. – деб таърифланади:

Яхшики, ҳассага суянмас олам,

Яхшики, итхона эмасдир дунё.

(“Нечун”, I, 193)

¹ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. -- Тошкент Ўзбекистон, 2002. – Б. 431.

Шоирнинг ушбу мисраларидаги “яхшики” сўзини такрор қўллаши услубий жиҳатдан лексик анафорани ташкил этган бўлса, бадиий жиҳатдан шоир ифода этмоқчи бўлган фикрлар залворини кучайтириш ва таъкидлашга хизмат қилган.

Шоир кўп ўринда сўзлар такрори воситасида маъно ва мазмун, хусусан, поэтик фикрни таъкидли, таъсирчан ифодалашга эришган:

*Ўша қомат, ўша латофат,
Уйкум олиб қочган шўх кўзлар...
Бугун нечун қилмас бетоқат,
Бугун нечун ёнмайди сўзлар.*

(“Учрашув”, I, 215)

Кузатишларимиз кўрсатадики, ўзбек шеърини нутқида, жумладан, Ҳабиб Саъдулла шеърлятида сўз бирикмаси, ҳатто гап шаклидаги анафоралар ҳам кузатилади. Шу боис биз анафоранинг қандай бирликлар билан ифодаланишига кўра қуйидаги турларга бўлишни лозим топдик:

1. Сўз шаклидаги анафоралар:

*Кошки учратмасам сени ҳар куни,
Кошки яшамасак бир маҳаллада.*

(“Сени айболомайман”, I, 201)

Ёки:

*Гул кўриб гул юзларингни
Минг хижолат бўлгуси,
Гул – чаманга, Сен эса
Оламга оросан, гулим.*

(“Гулим”, II, 57)

Такрор қўлланган “гул” сўзи дастлаб асл маъносида, бошқа ўринларда кўчма маънода сифатлаш (гул юзларингни) ҳамда мажоз (гулим)нинг гўзал намунаси бўлиб келган.

Хусусан, сўз шаклидаги анафораларда такрорланиб келаётган сўзнинг қайси туркумга мансублигига кўра от такрори, сифат такрори, олмош такрори, феъл такрори кабиларга бўлиш мумкин:

От такрори:

*Оналар захматин туйган авлод – биз.
Оналар чехрасин зафарон кўриб...*

(“Биз – шундай авлод...”, I, 184)

Қай олтин буюмга ташласам назар,
Заргар санъатини кўраман ҳар гал.
Заргар заҳматидан олмишдир сайқал,
Кўзим қамаштириб ялтировчи зар.

(“Заргар”, I, 28)

Ёки:

Инсон муҳаббати,
Инсон қадридан
Кўзлар нур эмади,
Қалб куч йиғади.

(“Ўзбекистоним”, I, 211)

Сифат такрори:

Ширин орзулари ширин туши бўлиб
Ширин умидига бағишлар қанот.

(“Онаизор”, I, 167)

Ёки:

Ширин сўз улримни айлагай узоқ,
Ширин сўзларнинг шайдосиман мен...

(“Бир оғиз ширин сўз”, I, 67)

Сон такрори:

Беш ойлик висолнинг ўтли тотига
Беш йил азоб билан бадал тўлаган.

(“Қайтиш”, I, 426)

Олмош такрори:

Мен бўронда қолсам сени ўйлайман,
Мен тўфонда қолсам сени ўйлайман.

(“Яхшилик”, I, 32)

Унинг қўшигига созлаб дилимни
Унинг хоҳишини билдим зўр маёқ;

(“Сизни изладим”, I, 184)

Шоир “Менинг излаганим” шеърининг 3-, 4-, 6-бандларида сенки кишилик олмошини бир неча мисраларда такрорлаш асосида фикрни поэтик таъкид билан ифодалаш ва оҳангдорликни таъминлашга эришган:

3-бандда:

*Менинг излаганим сен эдинг танҳо,
Сенки – ишқу вафо, гўзаллик, ашъор.
Сенки – дил дардимга ягона даво,
Ёлғиз ҳасраткашим, мунисим, дилдор.*

4-бандда:

*Менинг излаганим сен эдинг танҳо,
Сенки – юрагимни қиздирган қуёш.
Сенки – дилдан оққан нолаю наво,
Лабимдаги кулгу,
Кўзимдаги ёш.*

5-бандда:

*Менинг излаганим сен эдинг танҳо,
Сенки – ишқ аталмиш қудрат ва туйғу.
Сенки – ҳижронларга айлаб мубтало,
Тунлар кипригимдан қочган шўх уйқу.*

(“Менинг излаганим”, I, 125)

Олмошлар воситасида ҳосил бўлган анафоралар шоир шеърларида кўп кузатилади.

2. Сўз бирикмаси шаклидаги анафора:

*Дилдор наво билан баҳор
Оғушига олмиш мени,
Дилдор наво оҳангида
Сиздан садо келган куни.*

(“Сиздан садо”, II, 69)

Ёки:

*Ўшул кунким бойитдинг маънилар
Конин мақолингдан,
Ўшул кунким бу дунё баркамол
Ўлди камолингдан,
Ўшул кунким мот этдинг болни ҳатто
Лафзи болингдан,*

Ўшул кунким ёритдинг хуси
Айвонин жамолингдан,
Дили вайроним ишқингга
Макон ўлди, макон ўлди.

(“Қачонким ул пари”, II, 146)

3. Гап шаклидаги анафора:

*Етим қолди умидларинг,
Етим қолди муҳаббат.*

*Етим қолди ёлғизгинанг
Етим қолди уй-хона...*

(“Онагинам”, I, 176)

Ёки:

*Ўн саккиз ёш – севги ёши,
Ишқи-висол, ёнишлар.
Ўн саккиз ёш – севги ёши,
Ёр деб ўздан тонишлар...*

(“Онагинам”, I, 175)

*Кўздан қочган уйқулар
Ипак бўлиб ўралгай,
Тонгдай шаффоф туйғулар
Ипак бўлиб ўралгай,
Меҳнатлару орзулар
Ипак бўлиб ўралгай.*

(“Ипак мавсуми”, I, 104)

Шоир ўз ижодий концепциясини ҳам бадний такрор-ла “Бир шеър” сарлавҳали шеърда бетакрор жилолар билан ифода этган:

*Бир шеър ёзмоқчиман, биттагина шеър,
Унга тўжмоқчиман қалбимнинг қўрин.
Унга тўжмоқчиман кўзларим нурин,
Бир шеър ёзмоқчиман, биттагина шеър.*

(I, 92)

Кўринадики, шоир қўллаган анафорик такрорлар бир-бирини қувватлаяпти, тўлдирияпти. Шу тариқа маънони кучайтириб, шеър-

нинг ғоявий-эстетик ҳамда лингвопоэтик хоссаларини ёритишга хизмат қилмоқда.

Анафора услубий восита сифатида шеърда қуйидаги вазифаларни бажаради:

1. Шеърга оҳангдорлик, жозибадорлик бахш этади:

Ранглардан иборат бу жаҳон,
Ранглардан иборат бу ҳаёт.
Ранглардан иборат ҳар инсон,
Ранглардан иборат коинот.

(“Ранглар”, I, 101)

Шоир “Ранглар” шеърисида бадий такрор воситасида дунёнинг турфалигини, ҳаётнинг ҳар куни ўзгачалигини, ҳар бир инсон ранглар мисоли турлича характеру хислатга эгалигини, қўйинг-чи, бутун коинот рангин эканлигини таъкидлайди. Бу банд такрор воситасида оҳангдор жаранглаши баробарида “Борлиқ ранглардан иборат, инсон уни ранглар воситасида англайди” деган фалсафий мушоҳадани ифодалайди.

Чиндан-да, ҳаёт мураккаб, рангларга, оҳангларга тўла. Мақсад манзилларига элтар йўл эса ўнқиру чўнқурлардан иборат. Бир текисда, бир маромда бормайди, гоҳ ундоқ, гоҳ бундоқ. Шоир “Ранглар” шеърисидаги “гоҳ” сўзининг такрори орқали ана шу зиддиятларни ҳам шоирона қаламга олган:

Ҳаётдир, курашдир бу ранглар,
Рангларда минг бир оҳанглар.
Гоҳ қувноқ, гоҳ ҳазин жаранглар,
Гоҳ кулар, гоҳ чекар оҳ-фарёд.

(“Ранглар”, I, 101)

Мазкур мисралар такрори силсиласида оҳангнинг алоҳида ўрни сезилади. Шунингдек, бу такрорий оҳангдорлик шеърга ўзгача жозоба ҳам бахш этганки, бу шеърхон эътиборини ўзига жалб қилади ва юрагига қадар етиб боришини таъминлайди.

2. Фикрни таъкидлашга хизмат қилади:

Бизни сийлаганлар ёмонлик кўрмас,
Бизни ранжитганлар омонлик кўрмас.
Ёлғизликнинг ўзи осон эмасдур,
Бизни қийнаганлар осонлик кўрмас.

(“Ёлғиз ўғиллар”, I, 334)

Шоир бу шеърӣй парчаларда лирик қаҳрамонни ифодаловчи олмошларнинг анафорик такрори асосида фикрни таъкидлашга эришган. Қуйидаги “Сенчалик” номли шеърисида ҳам “ҳеч ким” бўлишсизлик олмошини ҳар бир мисра бошида такрор келтириш орқали қатъий ҳукм таъкиди таъсирчан ифодалаган:

*Ҳеч ким сени севолмайгай,
Дилдор, менчалик,
Ҳеч ким мени ҳам этмагай
Абгор сенчалик.*

(I, 51)

3. Фикрни бўрттириб, кучли эмоция билан юзага чиқишига хизмат қилади:

*Бунда гапиради ҳатто сураатлар,
Бунда тилга кирар ҳар хат, ҳар хужжат.
Бунда қурбонлар-ла қуриб суҳбатлар
Ўқсик кўнгиллардан чекинар гурбат.*

(“Ўғлим билан суҳбат”, I, 203)

Мазкур парчадаги такрорий лексемалар маънони бўрттириб, кучайтиришга, диққатни тортишга хизмат қилмоқда. Шоир сўзларни услубий қўллаш орқали ўз руҳий оламида акс этган фикрлар оламига суҳбатдошининг ҳам нигоҳларини қаратмоққа уринади.

Шоир шеърисидаги такрорий сўз ёки бирикмаларни мисралардаги жойлашиш тартибига кўра, эркин ва қатъий тизимли такрорларга ажратиш мумкин:

1. Эркин бадиий такрор:

*Бошқалардан кўра
Истарди кўпроқ,
Кўпроқ бўлсин, дерди ер билан ҳаво,
Кўпроқ керак эди ҳаттоки, тупроқ
Кўпроқ,
Кўпроқ,*

Кўпроқ...

(“Замин садоси”, I, 249)

Ушбу парчада “кўпроқ” равиши биринчи, иккинчи, учинчи мисраларда бир марта, тўртинчи мисранинг ўзида эса айнан уч мартаба такрорланган. Демак, “кўпроқ” сўзи эркин ҳолда такрор-

ланган. Бу сўз шоирга “тўймаслик дардига гирифтор, очкўз” инсонлар киёфасини бўрттириб ифодалашда хизмат қилган, бадиий таъкид сифатида шеър тилининг образли ва эмоционал тус олишига кўмак берган.

2. Қатъий тизимли такрор:

Икки “оташ”, икки “шахло”,

Икки “фаттон” кўзларинг.

(“Кўзларинг”, II, 31)

Ёки:

Десам севгим, десам эркам,

Бу сўз кам, жисм аро жонсан...

(“Ҳар лаҳза, ҳар лаҳза”, II, 15)

Майли, мансабдорсан, майлига, гадо.

Майли, даҳрийдирсан, майлига, диндор.

(“Истиклол кўшиғи”, I, 322)

Агар такрорлар маълум тартиб ва кетма-кетлик асосида қўланса, қатъий тизимли такрор ҳисобланади.

Шеърининг парчалардаги “икки”, “десам” сўзлари қатъий тизим асосида такрорланиб келган. Бу сўзларнинг такрор келиши таъкид маъносини бериш учунгина эмас, балки эмоционалликни ошириш учун хизмат қилмоқда.

Биз юқорида шоир шеърятининг такрорнинг турли хил кўри-нишлари қўлланганлигини айтиб ўтдик. Шулардан яна бири – *учма-уч улаш* ёки *симптока* деб юритиладиган такрор бўлиб, шоир шеърларида тез-тез кузатилади:

Онажон, бўлмагай лашикар хатарсиз,

Хатардан беҳабар эдингиз у кун.

(“Чуст ривояти”, I, 155)

Бунда биринчи мисранинг охириди келган “хатарсиз” сифати, иккинчи мисранинг бошида “хатардан”, яъни келиши шаклида такрорланиб, ҳар икки мисрани бир-бирига боғланган.

Шоир “Хотима” шеърининг ҳам улаш усулини шундай қўлайди:

Кунлар ўтган сайин тоғдай юксалиб

Янада улугвор сезилар қадринг.

Мен чорасиз қолиб – чиқсам мунгайиб

“Мунгайиб” сўзи, биринчидан, учинчи мисра билан тўртинчи мисрани улаяпти – композиция жиҳатдан бир бутунлик ҳосил қилаяпти ва, иккинчидан, шонринг мунгли ва хазин ҳолатини бошқа бир тасвир объектга кўчириб, ҳар икки тасвир объектини бўрттириб ифодалашга хизмат қилган. Шоир “Кошкийди” шеърда ҳам “жон” сўзи орқали мисралар боғланишини гўзал намунасини яратган:

*Нодонлигидан бўлди дучор
Ҳижронга бу жон,
Жон дейди бугун чертмак учун
Соз айласалар.*

(“Кошкийди”, II, 75)

Мазкур шеърда қўлланган такрорий сўз, дастлабки мисрада “бу жон”, яъни “инсон руҳи” маъносини англаган бўлса, кейинги мисрадаги “жон дейди” бирикмаси таркибида истакни, хоҳишни ифодалашга хизмат қилган.

Қуйидаги парчада эса мисраларнинг боғланиши “имон” сўзининг биринчи мисра охирида ва иккинчи мисра бошида айнан такрорланиши асосида юзага келган:

*Гар ўртага қўйдинг дину имонни,
Имон – тинчлик эди менинг наздимда.*

(“Замин садоси”, I, 253)

Шоир шеъриятида учма-уч улаш усули мисралардан ташқари бандларни ҳам бир-бирига боғлаганлигини кузатиш мумкин:

*Заминда ой каби порлаб,
Қуёшдай шуъла сочмишсиз,
Биёбон ерда гул унмиш
Сизинг нурдан, ҳароратдан.*

*Сизинг нурдан, ҳароратдан
Ҳаёт бошланмиш оламда,
Ҳаёт бошланмиш оламда
Тугилган шк муҳаббатдан.*

(“Аёллар”, II, 105)

Мазкур мисолдаги сўнгги мисра айнан такрорланиб, кейинги банднинг бошида келиши асосида ҳар икки банд бир-бирига боғланган.

Қуйидаги шеърий мисраларда эса боғланиш ва оҳангдорлик сиз кишилиқ олмоши ва 1-банддаги сўнгги мисранинг кейинги 2-банд бошида такроридан иборат *симпока* воситасида ифодаланган:

*Висол – Сизсиз, Муҳаббат – Сиз
Ватан ҳам, эътиқод ҳам Сиз,
Вафо ҳам – Сиз, Бақо ҳам – Сиз,
Лазизсиз барча неъматдан.*

*Лазизсиз барча неъматдан
Шу боис жанг-жадалларда
Йигитлар куч олур Сизлар
Ато этган жасоратдан.*

(“Аёллар”, II, 106)

Демак, биринчи банднинг охириги мисраси, иккинчи банднинг биринчи мисрасида айнан такрорланиб, мазкур бандларни бир-бирига боғлашга хизмат қилмоқда.

Бундан кўринадики, шоир шеъриятида такрор сўзнинг маъносини таъкидлаш, кучайтириш учунгина хизмат қилмай, балки, маълум бир грамматик вазифа бажариши билан ҳам характерланади.

Мухтасар қилиб айтганда, Ҳабиб Саъдулла шеъриятида такрор муҳим ўрин эгаллайди ва асар гоъясини очиб беришда ўзига хос хусусиятга эга.

2.2. Шоирнинг синтактик воситалардан фойдаланиш маҳорати

Маълумки, поэтик синтаксис асар тилининг образлигини, эмоционалгини оширишда муҳим роль ўйнайди. Шахсларнинг характери, ўзаро тўқнашуви, ички дунёси ўзгаришини кўрсатишда поэтик синтактик воситаларнинг аҳамияти каттадир. Ҳабиб Саъдулла поэтик нутқнинг синтаксис қурилишида инверсиядан моҳирона фойдаланади.

Поэтик инверсия – поэтик синтаксисга дахлдор бўлиб, у шеърда гап бўлақларининг одатдаги тўғри грамматик тартибда эмас, балки шеър тузилиши талабларига мос тарзда ўрин алмашинуви туфайли юзага келади.¹ Инверсия синтактик усул, стилистик фигура сифатида гапдаги бирон бир сўз ёки сўз бирикмаси (гапнинг бир қисми)ни эмфатик ёки мантиқан ажратиш, шеъррий нутқни ритмик-интонацион жиҳатдан ташкил этиш (қофияланувчи сўзни керак ўрнига ўтказиш), таъкидланмоқчи бўлган фикрга мантиқий урғу бериш, уни кучайтириш, таъсирчанлигини ошириш каби мақсадларда қўлланади.

Мен бўронда қолсам сени ўйлайман,

Мен тўфонда қолсам сени ўйлайман.

Сўнгсиз сувда қолсам сени ўйлайман,

Адашсам ё толсам сени ўйлайман.

(“Яхшилик”, I, 32)

Мазкур шеърда инверсия ҳодисаси ўзига хос тарзда намоён бўлганини кўрамиз. Биринчи мисрага диққат қиладиган бўлсак, “*Мен бўронда қолсам сени ўйлайман*”, – сатрлари синтактик сатҳдаги нормадан оғиш бўлмаган ҳолда “*Мен сени бўронда қолсам ўйлайман*” тарзида берилиши керак. Инверсия ҳодисаси натижа-сида “*бўронда қолсам*” сўз қўшилмаси ва “*сени*” сўзи мисраларда урғули ҳолатга ўтади, айни шу сўзларга маъно урғусининг тушиши муаллиф ижодий ниятига, шеър мазмуни ва эмоционал тоналлигига мувофиқ келади.

Инверсия шеърга оҳангдорлик, образлилик, таъсирчанлик, жозибадорлик бахш этади. Шунга кўра, Ҳабиб Саъдулла шеъррий жумла тузишда сўз танлаш ва уларнинг мисралардаги жойлашини

¹ Йўлдошев М., Ядгаров К. Бадний матннинг лисоний таҳлили. – Тошкент, 2007. – Б. 61.

Ўрнига алоҳида эътибор қаратади. Буни биз шоирнинг “Сиз бемор кунлари” шеъридаги куйидаги мисраларда ҳам кўришимиз мумкин:

*Олислаб кетгандай суянган тоғим
Хувиллаб қолгандай қувонган боғим,
Кўп бўлди дилхушдан дилтангроқ чоғим,
Сиз бемор кунлари, Дилшодабегим.*

(“Сиз бемор кунлари”, I, 329)

Одатдаги тартибда ушбу мисралар “Суянган тоғим олислаб кетгандай”, “Қувонган боғим хувиллаб қолгандай” шаклида бўлиши лозим эди, бироқ бунда шоир ифода этмоқчи бўлган маъно келиб чиқмас эди. Бундан кўринадики, тилда ҳеч қандай сабаб ва мақсадсиз умумий қоидадан чекиниш ҳодисаси бўлмаганидай, шеърда одатдаги тартибнинг ўзгариши (инверсия) ҳам тасодифий ҳодиса эмас.

Хусусан, инверсия кўпинча шеър унсурлари – вазн, турок, кофия, банд тақозоси билан ҳам келиб чиқади¹ ва шеърга китобхонни сеҳрлайдиган қудратли куч, оҳангдорлик бағишлайди.

“Таъкидлаш керакки, позицияда фақат кесим ёки эгагина инверсияга учраб қолмасдан, гапнинг иккинчи даражали бўлаклари ҳам инверсия ҳодисасига тез-тез учраб туради”². Шунга кўра инверсияни гап бўлақларига бир неча тури фаркланади:

а) эга ва кесим инверсияси:

Одатда эга гапнинг бошида, кесим эса гапнинг охирида келади. Шеър мисраларида услубий мақсадга кўра бу тартибнинг ўзгариши “эга ва кесим инверсияси”ни келтириб чиқаради:

*Унутдир айрилиқ дардлари,
Унутдир йилларнинг ўтгани.
Унутиб тақдирнинг айбларин,
Келяпти интизор кутганим.*

(“Мен бугун”, I, 284)

Ёки:

*Нолийверма ҳадеб дунёдан,
Гар келмаган бўлса омадинг.
Бўшамаса ҳасратдан одам,
Букилади адл қомати.*

(“Омад”, I, 137)

¹ Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Шарқ, 2008. – Б. 154.

² Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 2002. – Б. 452.

Ҳар икки ўринда ҳам шонр, гап бўлақларини грамматик қондалардан фарқли ҳолда, яъни кесимни мисранинг бошида келтириш орқали, иккинчи даражали бўлақлардан мазмунан ажратиб, мантикий ургу беради ва китобхонни унга жиддийроқ аҳамият беришга ундайди.

Шуни таъкидлаш жоизки, эга-кесим инверсиясида экспрессивлик эмоционалликка эришиш лозим бўлса, кўп ҳолларда кесим ҳаракатга келади, эгадан олдинги позицияга ўтади:

*Мени тинчилмаган шу қайноқ илҳом
Сени ухлатмаган покиза меҳр.
Қалбларимиз нақши чин аҳду вафо,
Она алласидан олинган ахир.*

(“Сенинг алланг”, I, 23)

Ёки:

*Ҳуш кечарми умрингда дамлар,
Қувончини кўриб баҳамлар,
Ё бошига тушганда галлар
Талпинмаса сенга одамлар.*

(“Талпинмаса сенга одамлар”, I, 371)

Кўриб турганимиздек, ушбу мисолларда кесим эгадан олдинги позицияда келиши орқали, мисралардаги ифодалаликни, оҳангдорликни ва таъсирчанликни таъминловчи услубий восита сифатида муҳим аҳамият касб этмоқда.

б) иккинчи даражали бўлақлар инверсияси. Илмий манбаларда “иккинчи даражали бўлақлар инверсияси”ни “тўлдирувчи-кесим инверсияси”, “ҳол-кесим инверсияси”, “аниқловчи-кесим инверсияси”¹ деб ҳам юритилади.

Ҳол-кесим инверсияси:

*Порлоқ туйғуларга этмишсан оино,
Кенг бағринг
Кенгликдан ўргатган сабоқ.
Кўкўпар бинолар этган маҳлиё,
Анҳорнинг бўйида кезганман муштоқ.*

(“Тошкент”, I, 375)

¹ Абдуллаев А. Ўзбек тили экспрессивлигининг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983. – Б.

Ёки:

*Битта япрогин ҳам ушлаб қолмоққа
Азамат чинорнинг етмасди кучи,
Забардаст қўлларин чўзиб ҳар ёққа
Турар куз ишидан эс-хуши учиб.*

(“Куз экан-да...”, I, 138)

Бу мисраларда ҳол кесимдан кейинги позицияда келиши орқали ўзи англатган маънони кучайтириб, таъсирчанликни оширишга хизмат қилган.

Тўлдирувчи-кесим инверсияси:

*Денгиз пахтазорга ўхшаб кетди,
Денгиз пахтазорни эслатар менга.
Хаёл пахтазорга мени элтади,
Пахтакор, ўзимни ўхшатдим сенга.*

(“Денгизда”, I, 36)

Одатдаги тартибга кўра тўлдирувчи ҳолдан олдин келади, бу мисрада эса ўз позициясини ўзгартириб, ҳол ва кесимдан кейин келмоқда.

Аниқловчи-кесим инверсияси:

*Гоҳо эркалансам, тутгайсиз маъзур
Ҳаёт етмиш бир йил эркалатмаган
Йигит бўлиб қолсам навқирон, довқур,
Сизнинг хос соқчингиз бўлардим равшан.*

(“Дилдаги мактуб”, I, 437)

Одатдаги тартиб бўйича аниқловчи, эгадан кейин тўлдирувчидан олдин келади. Мазкур мисрада эса аниқловчи ўз позициясини ўзгартирган ҳолда мисранинг сўнгида “эга” ва “кесим”дан кейин келган, бу орқали таъкидланмоқчи бўлган фикр кучайтирилиб, таъсирчанликка эришилган.

Демак, Ҳабиб Саъдулла шеърларида инверсия ходисаси ўзига хос тарзида намоён бўлиб, лирик қаҳрмон кечинма ва туйғуларини характери, шиддати кабиларни ифодалаш орқали, шеърнинг экспрессив-эмоционаллигини таъминлаган.

Маълумки, бадий матн бадий эстетик бутунлик сифатида бениҳоя серқатлам ҳодиса ҳисобланади. Бадий матнда ифодаланган асосий гоё-фикр мазмунни тушуниш, англаш анча қийин ва

мураккаб иждодий жараёндир. Ҳар қандай матннинг мазмунини тушуниш учун тил лексикаси ва грамматикасини, бадний матннинг ўзига хос лисоний поэтик қонуниятларини ҳам билиш лозим бўлади.¹

Бу эса ўз ўрнида бадний матнга лингвопоэтик ёндашувни талаб этади.

Эллипе (юнонча. *elleipsis* – тушиш, туширилиш) – нутк унсурининг тушиб қолиши.²

Эллиписис бадний нутқда кўп учрайди, ундаги тасвирийликни ошириш таъсирчанликни кучайтиришга ёрдам беради.

Эллиписисда бирон бир бўлак, баъзан морфологик кўрсаткич, баъзан эса фонетик бирлик маълум бир сабабга кўра тушириб қолдирилади. Туширилган бирлик гарчи тузилиши жиҳатдан мавжуд бўлмаса-да, мантиқий жиҳатдан маълум бўлади. Демак, туширилган бирлик матнга ўзига хос баднийлик бера олади.³

Ҳабиб Саъдулла шеъриятида эллиписиснинг ҳам ўзига хос ўрни бор:

– *Ташлаб кетмадингми дўстларингни?*

– *Йўқ!*

– *Ачиндингми улар сендан тонсалар?*

– *Менда не ихтиёр,*

Менда не ҳуқуқ,

Йўлда учраганлар йўлда қолсалар.

(“Ёшлик шаҳри”, I, 265)

Мазкур парчада кейинги шахс нутқида эллиписис ҳодисаси кузатилади. Унинг жавоби қисқа, икки томонга тушунарлидир. Аслида берилган саволга тўлиқ жавоб “*Мен дўстларимни ташлаб кетганим йўқ*” шаклида бўлиши керак эди.

Шунингдек, шоир шеърияти учун анафорик эллиписис ҳам характерлидир.

“Анафорик эллиписис гаптаги ана шундай такрор бўлаклардан бирининг стилистик талаб билан тушиб қолишидир”⁴. У содда гап доирасида ҳам, қўшма гап доирасида ҳам содир бўлиши мумкин.

¹ Йўллошев М. Бадний матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 27.

² Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 2000. – Б. 133.

³ Ибрагимова Ф. Бадний матнда эллиписис ва жим қолиш муносабати ҳусусида // Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 2009. – №6. – Б. 18.

⁴ Тилшунослик масалалари: Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 251

Ҳар қандай ҳолатда ҳам анафорик ноль кўрсаткичнинг мавжуд бўлиши билан характерланади. “Бу ноль кўрсаткич эса антоцедент сўз ифодалаган маънодаги сўз (яъни, тушиб қолган сўз)нинг ўрнини кўрсатади”¹

Қотилни қон тутар, хоинни ажал

(I, 381)

Юқоридаги қўшма гапнинг биринчи компоненти таркибидаги антицедент тутар сўзи иккинчи содда гапда тушиб қолган ва у ноль кўрсаткичда ифодаланган.

Бу ўринда эллипсиснинг содир бўлишини антецедент сўзининг мавжудлиги ҳамда такрордан қочишга интилиш ва айтилмоқчи бўлган фикрни таъкидлаб кўрсатиш мақсади, яъни мазмун ва услуб билан изохлаш мумкин.

Шоир шеърларида эллипсис маълум бир услубий мақсадга кўра ҳосил бўлади:

*Турмуш тотув, ҳурмат бажо
Дилларда шиқ олови.
Ишиқ бор уйда ҳатто гўжа –
Девзиранинг палови.*

Ушбу мисолда “*девзира гурунчининг палови*” тарзидаги гап “*девзиранинг палови*” тарзида қўлланиб, “*гурунч*” сўзи эллипсисга учраган.

Шунингдек, шоир шеърларининг сарлавҳаларида ҳам эллипсис кузатилади: “*Мен бугун...*”, “*Ошиқ эсанг...*”, “*Йўқлама-ган ҳар кунинг...*”, “*Севсанг...*”, “*Гулим, нечун...*”, “*Ажаб...*”, “*Ўша баҳор...*”, “*Нечун...*” каби. Эллипсис шоир шеърлятидаги сарлавҳаларга, ўқувчи диққатини тортувчи ўзинга хос жозиба, баднийлик образлилик бахш этади.

Ҳабиб Саъдулла шеърларининг ўзинга хослигини таъминловчи поэтик фигуралардан яна бири – сукутдир.

Сукут тилнинг тежамкорлик тамойилига таянувчи услубий фигуралардан бири бўлиб, асосан, “саҳна асарларида кўп учрай-

¹ Тилшунослик масалалари: Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 251.

ди”¹. Бу усулни шоир кўпроқ персонаж нутқида қўллайди. Сукутни қўлланиши эса бир неча турлидир:

а) лирик қаҳрамоннинг ортиқ даражада ҳаяжонини, хавотири-ни кўрсатади:

*Қулфлоглиқ дарвози – бамисоли ўқ,
Мажруҳ юрагини баттар ёрмасми?!
Кимсасиз қолибди, чорбоғимиз деб
Мияга тепмасми Одилнинг қони?!
То хабар бергунча қўшиллар чиқиб,
Худо кўрсатмасин... танҳо ўғлони...
Яна ўз шахдидан қайтади она,
Интизор қутмоқни афзал кўради.
Гоҳо шубҳаларга боради, яна
“Тирик!” “Тирик!” дейди машина юраги.*

(“Тугилган йилим”, I, 167)

Шеърдаги нуқталар (сукут) онанинг фарзанди ҳақидаги ўй хаёлларидан ўзининг чўчиб кетиши, хавотири кабиларни англатади ва бу усул ўқувчига сўз билан ифодалангандан кўра ортиқрок таъсир этади.

б) диалогик нутқ шаклида учрайди:

- Яна қайтибсан-да?
- Ҳа, яна қайтдим...
- Тўлишиб кетибсан...
- Не илож, йиллар...
- Сочингда кўпайиб қолмиш оқ қатим...
- Бир уй бўлиб қолди қизу ўғиллар.

(“Ёшлик шахри”, I, 264)

Бу ерда сукут кучли ҳаяжонни, ҳаёт қонуниятлари олдида инсоннинг ожиз эканлигини ифодалаш воситаси бўлган.

в) сукут фақат персонажлар нутқидагина учрамайди. Бу усул ёзувчи тилида ҳам ишлатилиши мумкин. Ёзувчи тилида сукут аломати сўз билан англатиш маҳол бўлган ҳолатни тасвирлаш учун қўлланади. Шоирга “Замин садоси” достонида уруш йилларидаги рухий аҳволини ифодалашда ҳам ана шу усул қўл келган:

*Зиддият,
Ихтилоф,*

¹ Лапасов Ж. Бадиий матн ва лисоний таҳлил. – Тошкент: Ўқиғувчи, 1995. – Б. 49.

*Кўзларнинг ёши...
Табассум ўрнида ингради нидо,
“Уруш” деган сўзнинг
Шу бўлди боши.*

(“Замин садоси”, I, 246)

Бошқа ўринда шоир бу усулни урушда бевақт ҳалок бўлган ватандошлари ўлимидан саросимага тушганини ифодалаш учун ишлатган:

*Ғафлат босганмиди ... Ва ё...
Билмадим...
(Минг лаънат қотиллик тугилган онга!)
Шаҳид ётар эди қанча дилбандим,
Тандан жудо боши беланиб қонга*

(“Замин садоси”, I, 247)

каби

Бундан ташқари, сукут бирор фикр ёки ҳодиса тасвирининг тугалланмаганлигини, давом этиши лозимлиги ёки мумкинлигини англатиш учун ҳам қўлланади.

“Адиб тақдири” достонида шоир, ардоқли адиб, Ўзбекистон Қаҳрамони халқ ёзувчиси Саид Аҳмаднинг эллик йил олдинги мустабид тузум шаронтидаги аянчли қисматини тасвирлашда ушбу усулга мурожаат қилади:

*Қани энди худо лутф айлаб бир бор
Эллик йил орқага қайтарса умрин.
Кўрсатиб қўярди ишлагини тақрор
Эллик йил... Дарвоқе...*

Ёки:

– Отанг халқ душмани, ё тонасанми?

– ...

– Аканг халқ душмани, ўзингга аён.

– ...

– Гапир, душманлигинг тан оласанми?

– ...

– Илоннинг боласи барибир илон...:

Олиб чиқ!

(“Эллик йил бурун”, I, 413)

Шоир “Онамнинг наздида” шеърнда фикрнинг тугалланмаганлигини англатиш учун ушбу усулга мурожаат қилади:

*Осонмас кўксингни тўлқинга тутмоқ,
Бардошинг етмаса гарқ бўлишинг бор.
Онамга аёндир балки бу жумбоқ,
Балки...
Бу кўчада топгандир озор.*

(“Онамнинг наздида”, I, 111)

Ёки:

*Мандат ҳайъатида турибман қайта,
Меҳрибон боқишлар таниш чехралар:
– Шундоқ бўлиш керак бунақа пайтда,
– Қолиб кетишингга сал қолди...
– Агар...*

(“Нечун...”, I, 196)

Демак, шоир шеърятнда эллипсис ҳам, сукут ҳам тилнинг тежамкорлик тамойилига таянувчи услубий фигура сифатида ўз аҳамияти ва ўрнига эга.

Шеърый нутқда риторик, синтактик бирликлар, хусусан, риторик сўроқ, риторик мурожаат, риторик ундов эмоционал экспресивликни таъминловчи асосий услубий воситалар саналади.¹

Ҳабиб Саъдулла ҳам бундай воситалардан унумли фойдаланган.

Шоир жавоб талаб қилмайдиган, тасдиқ ва инкор мазмунига эга бўлган риторик сўроқ гапларни маҳорат билан қўллаган:

*Буюк мақсад йўлида
Бир-бирин кечирмасми?!
Буюкликка дахлдор
Менинг пиллакор халқим.*

(“Ипак мавсуми”, I, 103)

Ёки:

*Гарчи асрларнинг тенгдои, сирдоиши
Улуғворлик даъво қиларми?!*

(“Буюклик”, I, 105)

¹ Пўллошев М. Бадний мати ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 69.

Шоир шеърятига хос риторик сўроқ гаплар таркибида *наҳот, наҳотки, ахир, ҳатто* каби таъкид юкламалари қўлланиб, тасдиқ ва инкор мазмунли сўроқни таъкидли ифодалаш билан шеърини матнга эмоционаллик, ёрқинлик, таъсирчанлик бахш этган:

*Айт-чи, ким бахт топмиш қай маҳал,
Ишониб беҳуда рўёга?!*

(“Мақтовлар”, I, 119)

*Мунча гўзаллар кўп бу анжуманда,
Тароват базмига чиққанми қизлар?!*

(“Лаҳза”, I, 106)

*Наҳот эшитганим рост бўлса, наҳот,
Гапир, эй қаришимда мунгайган баҳор.
Дўстлари кетидан от суриб, ҳайҳот,
Равона бўлдими Абдулла Қаҳҳор?*

(“Абдулла Қаҳҳор хотирасига”, II, 175)

Айниқса, шоир лирик қаҳрамоннинг ҳайрату қувончини, шубҳаю гумонини, газабу нафратини ифодалашда риторик сўроқ гаплардан юксак маҳорат билан фойдаланган:

*Менсиз ҳам аёндир
Элда шавкатинг,
Зарурмас мадҳия битмогим.
Оламга ёяй деб
Шону шуҳратинг
Шартми пойтахтларга кетмогим?!*

(“Намангон учун”, I, 110)

Ёки:

*Тўртта гулроҳ кори боис
Отсалар тош богингга,
Мен нечун оҳ урмай, ўлкам,
Топса гандонлик шараф?!*

(“Шараф”, II, 88)

*Арзи ҳол айтса Ҳабибинг,
Кулма ҳолимдан, гўзал,
Ишқда куймай қайси шоир*

Ҳабиб Саъдулла шеърпятида ўзбек поэтик анаъаналарига мувофиқ тарзда риторик мурожаат шакллари тантанаворлик, кўтаринкилик каби ижобий ва газабкорлик, айрим ўринларда киноя, кесатиш каби салбий мазмун нозикликларини ифодалашда ўзгача маҳорат билан қўлланган:

Мен сиздан қўрқаман, дўстин сотганлар!

На таъна тошига тўлган сўзлардан,

Ва на қўрқитишдан чўчимам фақат,

Қўрқаман жодули сизнинг қўзлардан.

(I, 98)

Риторик ундовлар эса алоҳида оҳанг билан қувонч, шодлик, мамнунлик, илтимос, қақриқ, буйрук, талаб каби поэтик мазмунни ва баъзан нафрат, кўрқинч ҳисларини бадий тарзда ифодалашга хизмат қилган:

О, қисмат, бунчалар бўлмасанг басир,

Чил-парчин қилдинг-ку Сулувхон дилин.

(“Туғилган йилим”, I, 159)

Шоирнинг “Тирик қурбонлар” достони муқаддимасининг барча бандлари Ватанга бўлган риторик мурожаат билан поэтик жило топган ва шундай мурожаат билан яқунланган:

Ватан!

Илҳом, деб топиндим Сенга,

Қўшиқ бўлмоқ истар бугун армонлар.

Кел, оқ фотиҳа бер шоир ўглиннга,

Сенга дардин айтур тирик қурбонлар.

Нурга чанқоқ кўзим очган замонлар...

(I, 183)

Шоирнинг аксарият шеърлари турли ҳодисаларга риторик мурожаат билан бошланиб, шундай тугалланган.

Шодлик, сенга кучоқ очдим мен,

Қайгу, сени кулиб куттим мен.

Қувонч, сени элга сочдим мен,

Алам, сени ичга юттим мен.

Ҳасад, сенга қилмадим парво,

*Ҳавас, сенинг боғингда ундим.
Не тонг, боқий зумат ва зиё,
Ҳаёт, сени шундай тушундим.*

(I, 226)

*Марҳабо азизам, марҳабо,
Измингда қолгумдир тоабод –
Эй, қайта тугилиб ҳар баҳор,
Куйлатган биринчи, муҳаббат!*

(“Мен бугун...”, I, 284)

*Эй поклик маскани,
Эй, мулки иймон,
Улрим мазмунига зийнат Намангон!*

(“Юртимга”, II, 291)

Шоирнинг машҳур “Тазарру” шеърининг барча бандлари риторик мурожаат-ла сайқалланган бўлиб, ўзбекона лутф, диний эътиқод, тавба-тазарру унинг воситасида бетакрор бадийий жилванган:

*Чекинди кўнгиллар мулкидан уят,
Каттага ҳурмату, кичикка иззат,
Бу қандоқ замона, қандоқ жамият,
Ўзинг кечиргайсан бизни, Оллоҳим!*

(“Тазарру”, I, 325)

Шунингдек, поэтик нутқда бирликларнинг ёрдамчи воситаларсиз ҳам боғланиш ҳолатлари кузатилади. Асиндетон (гр. asyndeton – боғланмаган сўздан) – уюшиқ бўлакларнинг, сўз ва гапларнинг матнда ҳеч қандай боғловчиларсиз қўлланиши. Асиндетон нутқни ихчамлаштириш баробарида, ифодалилиқни кучайтиради, шеърга оҳангдорлик, шиддаткорлик ва жозоба бағишлайди:

*Она юрт, голиб деган
Унвон муборақдир сенга;
Манзилга етган ул
Карвон муборақдир сенга,
Кўкка бўй чўзган буюк
Хирмон муборақдир сенга,
Мустақиллик тўҳфаси*

*Имкон муборакдир сенга,
Донг муборакдир сенга,
Шаън, шон муборакдир сенга...*

(“Муборакбод”, II, 120)

Бандда бир неча қўшма гаплар асиндетон усулида боғловчиларсиз боғланиб, кутлов мазмуни кўтаринки оҳанг ва поэтик жозиба билан ифодаланган.

Шоир Қуддус Муҳаммадийга бағишланган кутлов-мувашшаҳида ҳам бошқа шеърлари каби асиндетон усулидан унумли фойдаланган:

*Қариш билмас болаликка ёр шоир,
Умр бўйи бола завқи бор шоир,
Догда қўйиб ҳатто йшлар саногин,
Дангал қилгай кексаликдан ор шоир.*

(“Болаликка ёр шоир”, II, 166)

Шунингдек, мисралар охирида такрор-такрор қўлланган *шоир* радифи мувашшаҳ мазмуни яна бир даражага кўтарган.

Асиндетоннинг акси полисиндетон деб юритилади. Полисиндетон – шеърини матнда фикрни таъкидлаш ва бошқа мақсадларда айни бир боғловчини такрор қўллаш. Масалан,

Гаҳе саҳро узори

Лола шаклидан эрур гулгун,

Гаҳе саҳни чаман

Гул чехрасидан аргувондур.

(“Бобур ғазалига мухаммас”, II, 126)

Ҳабиб Саъдулла айрим шеърларининг барча бандлари полисиндетон билан сайқалланган. Масалан, “Агар сен...” номли 7 бандли ғазалнинг 6 бандида, “Ошиқ эсанг...” ғазалининг тоқ, яъни 1-, 3-, 5-бандларида *агар* шарт боғловчиси қўлланиб, матнга ўзгача оҳангдорлик ва жозиба бахш этган:

Агар сен норасо бўлсанг,

Бу олам норасо сенга,

Ҳаётга нораво бўлсанг,

Ҳаёт ҳам нораво сенга.

Бу дунё кори шундоқким,

*Топурсан ҳар не изларсан,
Агар сен ошино бўлсанг,
Бўлурсан ошино сенга.*

(“Агар сен...”, II, 7)

Ёки:

1-бандда:

*Агар ошиқлигинг ростдир
Дегайлар: хону-мондин кеч.
Муҳаббатнинг бозори йўқ,
Демак, суду зиёндан кеч.*

3-бандда:

*Агар шоҳонадир қасринг,
Нигоринг босмаса одим,
Фақирлик ихтиёр этгил,
Ғариб ул ошёндан кеч.*

5-бандда:

*Агар жисминг қилур камлик,
Висол уммидида ошиқ,
Тутиб ушшоқ йўлин сен ҳам
Ўшал шайдои жондин кеч.*

(“Ошиқ эсанг...”, II, 91)

Шоир шеърятгида *агар* ва унинг фонетик вариантлари *магар*, *гар*, *гарчи* боғловчиларининг фаол қўллананшин кузатилади:

*Магар фасли хазон келди,
Сўлиши йўқдир, сўлиши йўқ,
Магар бу дард ёмон келди,
Ўлиши йўқдир, ўлиши йўқ!*

(“Ўлиш йўқ”, II, 101)

Демак, шоир шеърятгида бирликларининг боғловчи воситаларсиз бирикиши ҳам ўзига хос поэтик гўзаллик яратади.

3-боб. Ҳабиб Саъдулланинг лексик-семантик ва услубий воситалардан фойдаланиш маҳорати

3.1. Ҳ. Саъдулланинг метафора ва метонимиядан фойдаланиш маҳорати

Тилда ҳар бир унсурнинг ўз вазифаси, маъно доираси, бошқа унсурлар, бирликлар билан боғланиш қонуниятлари мавжуд. Ана шу қонуниятлардан мукамал бохабар бўлган, бадиий диди, сўз сезгиси ва маҳорати юксак ёзувчи бетакрор тасвир, кутилмаган, оҳорли бадиий лавҳалар, сўз чақинларини пайдо қила оладик, китобхон адибнинг нафақат гоёси, балки гўзал тилининг асирига айланади. Бунда ёзувчи умумхалқ тилидаги бадиий тасвирга фавқуллодда мувофиқ бирликларни танлаш, саралаш ва сайқаллаш асосида, лисоний-бадиий қонуниятлардан келиб чиққан ҳолда уларга юкланган хилма-хил бадиий-эстетик маънолар ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Сўз қўллашнинг санъат даражасида ёки санъат даражасида эмаслигини баҳолаш учун, энг аввало, сўз, унинг маъноси ва бу маънонинг тузилишини аниқ тасаввур этиш лозим. Албатта, сўзнинг қўлланиши билан боғлиқ ҳолда юзага чиқадиغان қўшимча маъно нозикликлари, мазмун ўзгачаликлари турли тасвир усуллари ва воситалари орқали реаллашиши мумкин.¹ Ана шундай воситалар сифатида кўчимларни мисол келтириш ўринлидир.

Кўчимлар дейилганда “адабий асарнинг бадиий қимматини, ифодалилигини, экспрессивликни кучайтириш учун бир нарсанинг номини, белгисини иккинчисига кўчириш ёки сўзларнинг умуман кўчма маънода ишлатилиши”² назарда тутилади. Сўз маъносининг кўчиш жараёнлари турли кўринишларда воқе бўлади.

Кўчимларнинг асосида икки нарса ёки тушунчани қиёслаш ётади, яъни икки нарса ёки тушунча ўртасидаги муайян муносабат (ўхшашлик, умумийлик, алоқадорлик каби) асосида тасвирийлик, ифодалилик, аниқликни кучайтириш мақсади билан улардан бирининг номи иккинчисига кўчирилади. Шунинг учун ҳам кўчимлар ўзига хос тасвирий воситалар сифатида нутқнинг ифодалилигини,

¹ Ўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослар. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 49.

² Шомаксудов А., Расулов Ш., Қўнгулов Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 236.

шеърнинг эмоционал-экспрессив бўёқдорлигини таъминлашда алоҳида ўрин тутди.¹

Ҳабиб Саъдулла ўз услубига ва ўткир қаламига эга шоир сифатида кўчимлардан унумли фойдаланади. Бу унинг бевосита ўзи яратган, ўткир кўзи, кўламли тасаввур ва бепоён тахайюли, зийрак кузатишлари маҳсули сифатида юзага келган бетакрор метафораларда ўз ифодасини топган.

“Метафора (юн. *metaphora* – кўчириш) – маъно кўчишининг кенг тарқалган турларидан бири, нарса, ҳодисалар орасидаги ўхшашликка асосланувчи кўчим тури”² дп.

Китобхоннинг диққатини тортиш, унда кўпроқ тасаввур қолдириш, эстетик дидини ошириш мақсадида метафораларнинг турли хил кўринишларини қўллайдди:

1. Фазо жисмларига хос белги хусусиятларга асосланган метафоралар:

*Куйла, халқинг берган созингни янграп,
Саҳна юлдузи,
Ўзбек кўшиқларин дилга сингдириб,
Бахи этсанг ҳузур,
Шаънинга ёғилар эллар олқиши
Юраклар сўзи...*

(“Сен куйлаганда”, I, 27)

Ёки:

*Ой жамолингиз кўриб
Ошуфтаҳол осмонда ой,
Бир талашгач сиз билан
Кўрку жамол осмонда ой.*

(“Ой”, II, 50)

Дастлабки мисолда шоир, кўшиқ оламидаги юзлаб ҳофизлар орасидан, ўзининг бетакрор сози ва мафтункор овози билан ажралиб, ёрқин нур сочаётган ҳофизга нисбатан “саҳна юлдузи” метафорасини қўллайдди. Бунда шоир юлдузнинг нур сочиб, кўзга ташланиши каби белги-хусусиятларига асосланган. Кейинги мисол-

¹ Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – Б. 169.

² Қурбонов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б. 169.

да эса, шоир ёр юзини ойга қиёслаш орқали метафорик эпитетнинг гўзал намунасини яратган.

2. Ўсимлик, дарахтларга хос бўлган белгиларга асосланган метафоралар:

*Кўш чинор қулади юртимда ногоҳ,
Ларзадан титради мулки Намонгон.
Адл турганида сезмабмидик, оҳ,
Йиқилгач, аллиги бўлди намоён.*

(“Йўқотиш”, I, 332)

Ёки:

*Биров тил тигида бағрин тилганда
Биров томирига болта урган дам.
Сукут сақладилар гуноҳ қилгандай,
Ҳатто соясида улғайганлар ҳам.*

(“Йўқотиш”, I, 332)

Ушбу мисолларда қўлланган “кўш чинор”, “тил тиги”, “соясида улғаймоқ” каби метафоралар шоир нутқининг образлиги, таъсирчанлиги, экспрессивлиги учун хизмат қилмоқда.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, тилимизда ҳайвон номлари билан боғлиқ метафоралар¹ ҳам шоир шеърояти учун ҳам характерлидир.

Ҳайвон ва парранда номларини билдирувчи зооморфик метафоралар нафақат нарса-предмет, балки инсонларнинг характер-хусусияти, ҳаракат ва ҳолатларини ҳам таъсирчан ифодалаб бера олади. Буни куйидаги мисоллар орқали ҳам кўришимиз мумкин:

*Гарчи сен олтинсан, чўян дегайлар,
Бол тутсанг, бу захри чаён дегайлар,
Арслон бўлсанг ҳамки, қуён дегайлар,
Тоғанг бўлмаса гар юқорироқда.*

(“Тоғаларинг бўлса”, I, 320)

Ёки:

*Гапир, душманлигинг тан оласанми?
— ...
— Илоннинг боласи барибир илон...
Олиб чиқ!*

¹ Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. — Тошкент: Фан, 1983. — Б.28.

Ҳайвон номлари метафора йўли билан кўчирилганда баъзан сўз бирикмаси ёки гап ичида бўлиши талаб этилса, баъзан эркин ҳолда ҳам маънони англата олади. Қиёслаймиз:

*Эй, ит, қўй, қўнғилимга сола қўрма гаши,
Бориб ёпишавер, сен ўз тенгингга.*

(“Ривоят”, I, 408)

*Княз қаҳ-қаҳ отар,
Шоҳ талвасада.
– Ос, – деди, – имонсиз қари кўппакни!
Кўз ўнгида ота қурбон бўлса-да,
Княз раво билмас кўз ёши тўкмакни.*

(“Дўст қадри”, I, 358)

*Олис ўлкаларга қўзим, кета қол,
Розиман келмаса биронта хатинг.
Танлаган қизингни хотинликка ол,
Бевалар қўйнида чоғ айла вақтинг.*

(“Онанинг бемор ўғлига деганлари”, I, 41)

Биринчи мисолда “*ит*” сўзи кўчма маънони ифодалаш учун маълум гап куршовида бўлиши талаб қилинаётган бўлса, 2- ва 3- бандларда *қари кўппак* ва *қўзим* сўзлари маънони эркин ҳолда ҳам ифодалай олган.

Демак, Ҳабиб Саъдулла шеърятинида метафора китобхоннинг ҳис-туйғуларини ифодалаш, эстетик завқини уйғотиш, умуман, мисраларнинг бадий қимматини ошириш мақсадида моҳирона қўлланган.

Ҳабиб Саъдулла шеърятинида кўчимлар мисраларни безаш учун ишлатилмайди, балки мазмун талаби билан берилади.

Кўчимлар бир неча турли бўлиб, улар орасида метонимия (икки тушунча ўртасидаги яқинлик) усули ҳам учрайди.¹ Метонимияда шоир икки тушунча ўртасидаги яқинликка асосланиб, бирор ҳодисани бошқа шунга яқин воқеа, ҳодиса билан алмаштиради:

Нолийверма ҳадеб дунёдан,

¹ Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний таҳлил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б.24.

Гар келмаган бўлса омадинг.
Бўшамаса ҳасратдан одам,
Букилади адл қомати.

(“Омад”, I, 137)

Ёки:

Ҳазрат Навоийдан то бизга қадар,
Турли қиёфада келар бу қадар,
Тузатмоқчи бўлсанг дунёни агар,
Тўғри гапни айтиб кулгуга қолма.

(“Зиёвуддинга”, I, 365)

Келтирилган ҳар икки мисолдаги “дунёдан” ҳамда “дунёни” сўзларидан, дунёда яшайтган одамлар, яъни халқ маъноси англашилади.

Яна шундай метонимия куйидаги бандда ҳам кузатилади:

Бугун камолингда бўлмиш намоён
Мустақиллик руҳи, қудрати, кучи.
Сукланиб бораркан бастингга жаҳон,
Жон нисор бир ютум ҳавонг учун.

(“Тошкент”, I, 377)

Метонимия шоир тилида сўзларни ниҳоятда тежаб-тергаб ишлатиш учун қўл келган:

Мугамбирлик билан иршаяди шоҳ,
Аркони давлат боз чалди қарсак.
– Элчиларим борар, этингиз огоҳ,
Шодмиз янги дўстни шу ерда кўрсак.

(“Дўст қадри”, I, 353)

“Дўст қадри” достонидан олинган ушбу парчада метонимия бир қанча сўзларни тежаб қолишга ёрдам берган. Зотан, “аркони давлат” қарсак чалган эмас, балки унда яшайтган одамларнинг қарсак чалгани назарда тутилади.

Шоир шеъриятидаги метонимияларнинг катта қисмини, жой номлари билан алоқадорлик асосида юзага келганлигини кузатиш мумкин:

Бугун куйлар ҳазин, чехралар сўлгин,

Она – Ўзбекистон тугмюқда мотам.

Ё раб, она бўлмақ қанчалар қийин,

Ундан оғирроқдир бўлмақлик Ватан.

(“18 февраль – мотам”, I, 386)

Икки йилки сениз яшар Намангон,

Бир сими узилгандай гўё торидан.

Богидан камайди битта газалхон,

Бир япроқ узилган али чиноридан.

(“Хотима”, I, 362)

Мазкур шеърини парчалардаги *она* – Ўзбекистон ҳамда Наманган топонимлари *халқ, аҳоли, одамлар* маъносида қўлланган.

Умуман, метонимия поэтик мазмунни образли, таъсирли ифодалашга хизмат қилади. Услубий восита сифатида эса, фикрнинг илҳам ва лўнда баён этилишини таъминлаган.

Ҳабиб Саъдулла шеърятини, нарса ёки тушунчалар ўртасидаги бутун-бўлак муносабати асосида бирининг номини иккинчисига кўчириш тарзида талқин этиладиган синекдоха ҳам ифодалилик учун хизмат қилади. Бунда бир бутун нарса, ҳодиса ва инсон ҳақида унинг узвий бир қисми, бўлаги ҳақида фикр юритилади ёки бошқача қилиб айтганда, бутун ўрнида қисм ёки қисм ўрнида бутун назарда тутилади:¹

Одамлар ўз бошини этгали халос

Чиқиб кетдилар у қўлнинг остидан.

Узун қўл кичкина бошини чангаллаб

Энди нолиб юрар элнинг дастидан.

(“Узун қўл ҳақида баллада”, I, 308)

Ушбу мисолдаги “қўл” – қисм бутунни – раҳбарни англатади. Шоир синекдоха орқали ифода этмоқчи бўлган фикрнинг гўзал ва таъсирли бўлишини таъминлаган. Буни қуйидаги мисолда ҳам кўриш мумкин:

Қай бировнинг моли бисёр,

Қай биров омадга ёр,

Лек ўтар тирноққа зору

Кўзда ёши шашқатор,

Сизки бор, мендан чекингай

¹ Ланасов Ж. Бадний мати ва лисоний таҳлил. – Тошкент Ўқитувчи, 1995. – Б.25.

Мазкур парчадаги “*Лек ўтар тирноққа зор*” мисрасидаги “*тирноқ*” сўзи синекдоха йўли билан “*фарзанд*” маъносида қўлланган, яъни нутқда “*бўлак*” (тирноқ) номи билан “*бутун*” (фарзанд) номланган. Шунини айтиш керакки, шоир шеърларида синекдоха у қадар кенг қўлланмаган. Мисраларда қўлланган айрим синекдоха намуналари эса ўзининг маъно нозиклиги, бадиийлиги билан шоир шеърларига кўрк, жило бахш этган.

Ҳабиб Саъдулла сўзга янги маъно, янги бадиий жило бериш учун тинмай изланади бу у яратган эпитетларда ҳам ўз ифодасини топган. Э.Худойбердиев ёзганидек, “*У ижод қилиш қай даражада оғир, машаққатли меҳнат эканини яхши билади, оқ қоғоз устида, ҳар бир сўз, ибора, жумла устида эринмай, астойдил ишлайди*”.¹

Шоир шеъриятидаги эпитетларнинг энг муҳим хусусияти шундаки, улар орқали шоир аниқ ва узоқ эсда сақланадиган образлар яратган. Сифатлашлар шоирнинг предметга бўлган муносабатини таъкидлайди, характерни айрим жиҳатдан реаллаштиради.

Шоир “*Хуш келдинг*”, “*Наврўз*”, “*Наврўз таронаси*” каби шеърларида Наврўзни ўзгача меҳру муҳаббат билан тараннум этади. У Наврўзга янгича талқинлару сифатлашлар билан поэтик муурожаат қилади:

Эй, сен, оламларни уйғотган Наврўз,

Эй, поклик ва ҳикмат, гўзаллик рамзи.

(“*Хуш келдинг*”, I, 336)

Бошқа ўринда Наврўз хурлик тимсоли сифатида мадҳ этилади:

Сен – хурлик тимсоли, ҳар нафасингда

Ўксик кўнгишларга қуйшлар гурур.

(“*Наврўз*”, I, 394)

Шоир шеъриятидаги эпитетлар тузилиши, шакли жиҳатидан ҳам турличадир.

Кўпроқ сифатлар ишлатилган:

Юлдузга урилиб қайтди бедармон,

Қалбим дарчасига отилган ул тош.

¹ Худойбердиев Э. Ўша асар, 128-б.

*Мени оқ кифтида кўтарди оқ тонг,
Қутламоққа чиқди жилмайиб қуёш.*

(“Туғилган куним”, I, 132)

*Мени тинчитмаган шу қайноқ илҳом,
Сени ухлатмаган покиза меҳр.
Қалбларимиз нақши чип аҳду вафо,
Она алласидан олинган ахир.*

(“Сенинг алланг”, I, 23)

*Йўрғакда ёпишган шу ўтли армон,
Сўнгни нафасгача ушалмас, ҳайҳот!
Сенинг фарзандингни, азиз китобхон,
Шундай зил армондан асрасин ҳаёт!*

(“Хотима”, I, 208)

*Менинг излаганим сен эдинг танҳо,
Сенки – ишқ аталмиш қудрат ва туйғу.
Сенки – ҳижронларга айлаб мубтало,
Тўнлар кипригимдан қочган иўх уйқу.*

(“Менинг излаганим”, I, 125)

*Сен кетдинг –
Дилмогимда сенинг хуш бўйинг қолди,
Қулогимда дилдор, иўх куйинг қолди.
Энди келсанг асло кетмагил дея,
Дил оҳимда орзунг ва ўйинг қолди.*

(“Сен келдинг”, I, 75)

*Манглайи серажин мўйсафид тарих,
Не-не қиргинларга бўлса-да шоҳид.
Асло кўрган эмас эъозлаб даври,
Шараф гулчамбарин кийганин шаҳид.*

(“Ўғлим билан суҳбат”, I, 204)

Шеърини бандларда “оқ кифт”, “оқ тонг”, “қайноқ илҳом”, “покиза меҳр”, “ўтли армон”, “иўх уйқу”, “иўх куй”, “мўйсафид тарих” каби бетакрор эпигетет намуналари шеър гоёсини образли ёритишга хизмат қилган.

Шунингдек, шоир шеъриятидаги эпитетлар орасида “метафорик эпитет”¹лар ҳам характерлидир. Бундай эпитетлар метафорага яқин бўлиб, шоир маҳоратининг етуқлигини намоиш қилади:

*Князь ҳайрон эди,
Навкарлари ҳам,
Атрофни кузатди бургут кўз билан
На бирор шарпа бор,
На бирор одам,
Не сир содир бўлди буюк дўст билан?!
 (“Дўст кадри”, I, 354)*

Ёки:

*Бургут нигоҳ билан боқди атрофга,
Вайронликни кўриб кўнгли гашланди.
Бир жасадни олиб ўтишган топда,
Бошин қуйи солди, кўзи ёшилди.
 (“Йўлбошчи”, I, 385)*

Мазкур мисолларда дастлаб “бургут” эпитети “кўзга” нисбатан, кейинги мисолда “нигоҳ” сўзига нисбатан метафорик эпитетлардир. Қуйидаги мисолларда ҳам метафорик эпитетларнинг ўзига хос тарзда қўлланганлигини кўриш мумкин:

*Олтин рангга кираркан қумлар,
Қарсак чалиб ўйган гужумлар,
Болга тўлиб биллур узумлар,
Япроқлар “гум-қарс”га тушаркан.
 (“Лазги”, I, 218)*

Ёки:

*Англаб етмасданоқ уруш маъносин,
Ғунча ҳисларимиз бўлмиш пайҳонлар.
Гарчи киймасак-да, аскар либосин
Йўрғакларда ётиб бўлдик қурбонлар.
 (“Биз – шундай авлод...”, I, 186)*

Дастлабки мисолдаги “биллур” эпитети “узумга” нисбатан ва “ғунча” эпитети “ҳис” сўзига нисбатан метафорик эпитетлардир. Чунки “биллур” эпитети одатда предметларга нисбатан қўлланади, шунингдек, “ғунча” эпитети ҳам аниқ бўлган предметларга нис-

¹ Акромов Б. Шеърнат гавҳари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б. 22.

батан қўлланади. Шоир “Суянчиқ” шеърисида ҳамда “Тирик қурбонлар” достонида ҳам метафорик эпитетларни бетакрор намуналарини қўллаган:

*Сен суянган чинор қўлаб ҳам кетди,
Чиқилди бошингда соябон тоғлар
Боқ, бузун боғ аро мағрур қад керди –
Сен кўзга измаган мурғак ниҳоллар.*

(“Суянчиқ”, I, 299)

Ёки:

*Узун қўлларини чўзиб осмонга,
Пурвиқор турса ҳам ул қўл-қўк тоғлар,
Соя солишса ҳам гарчи ҳар ёнга,
Сингдириб кетдилар собит шамоллар.*

(“Суянчиқ”, I, 299)

Ёки:

*Ахир гуноҳкормас муаззам Ҳаёт
Шундайларни асраб тургани учун,
На чора?
Яхшиши, ёмонши зурёд,
Она бахш этади бор меҳрин кучин.*

(“Нечун...”, I, 196)

Ушбу мисоллардаги “соябон тоғлар”, “мурғак ниҳоллар”, “собит шамоллар”, “муаззам ҳаёт” каби бирикмалар таркибидаги метафорик эпитетлар орқали шоирнинг оламни бошқача, одатдан ташқари нафис, ёрқин, рангин бўёқларда, шаклларда кўриши, сирли, сеҳрли оҳангни ҳис этиши, нарса ва ҳодисаларга мумкин қадар бошқача ном, бошқача сифат бериши, уларни бўлакча ҳолатда, ўзгача сувратда тасаввур қилиши яққол кўзга ташланиб туради.

Ҳабиб Саъдулла шеърисидаги сифатлашлар таркиби жиҳатидан ҳам турлича: содда ва мураккаб эпитет¹ тарзида учрайди. Содда ёки яққол эпитетлар бир шахс ёки предметнинг ёлғиз ўзига хос, индивидуал белгисини, характерли хусусиятини кўрсатади:

Сеҳринг билан эрит муз дилларни ҳам,

¹ Акрамов Б. Шеърят гавҳари. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б.20.

*Сўқир юракларга зиё бўлиб кир.
Ахир одам учун ганимат одам.
Сохта кимсаларда уйғотгин меҳр.*

(“Хуш келдинг”, I, 364)

Ёки:

*Мен бугун мош-гурунч соч билан,
Муҳаббат кўшигин куйлайман...
Учрашиб ул қаламқош билан
Хуш ўтган кунларим ўйлайман.*

(“Мен бугун...”, I, 284)

Мазкур мисоллардаги “муз дил”, “мош-гурунч”, “қаламқош” каби содда эпитетлар – мисрага, бандга, ҳатто бутун шеърга маънавий салмоқ, бадий таъсирчанлик бағишламоқда.

Мураккаб эпитетлар ҳам ўзига хос тарзда, бир шахс ёки бир предметнинг қатор уюшган ёки бир неча хил белгисини кўрсатади. Бу эпитетларни усталик билан қўллай билиш зўр ҳаётий тажриба, зийракликни ва, албатта, бадий маҳоратни талаб қилади. Шоир мисраларидаги мураккаб эпитет намуналари ҳам ўзига хослиги билан характерлидир:

*Сочини ёйиб зарра қадр топмади сумбул,
Бу ҳолни кўриб ўксимагай қайсики кўнгул,
Ҳаттоки соқов бўлди, тилин тишлади булбул,
Ул лолаву райҳону суман, тоза қизил гул,
Ҳам сарв букулди, қади шамшод зигингда.*

(“Эшигингда”, II, 133)

Ёки:

*Ватан бўлолмагай менга мутлақо,
Бағрида бойликлар сақлаган тоғлар.
Тубида жавоҳир асраган дарё,
Пойимга ястанган баҳмал ўтлоқлар.*

(“Ватан”, I, 212)

Келтирилган мисоллардаги мураккаб эпитетлар мисралардаги тасвирийликни кучайтириб, шоир ифодаламоқчи бўлган фикрни асосли изоҳлашга хизмат қилмоқда.

Шундай қилиб, шоир шеърининг эпитетлар хилма-хил ва мақсадга мувофиқ қўлланади. Эпитетлар орқали Ҳабиб Саъдулла тилнинг тасвирий ва қўчма маънолари имкониятидан тўла фойдаланади. Бу эса, тасвирланаётган воқеанинг характерли белгиси ва хусусиятини ёрқин тавдантиради, шоирнинг унга бўлган муносабатини ифодалайди.

Умуман, шоир тилни тасвирий бўёқлари, эстетик функциясидан, жозибдорлигидан кенг ва тўла фойдаланишга интилади.

3.2. Перифраза ва фразеологизмларнинг лингвопоэтик хусусиятлари

Ҳабиб Саъдулла шеърларини таҳлил қилиш жараёнида ўзбек тили лексикаси фақат янги сўзларнинг пайдо бўлиши ҳисобига эмас, балки тилдаги мавжуд сўзлар маъносини ўзгартириш, кўчма маъноларда ишлатиш, шоиру носирлар томонидан янги-янги лексик ва фразеологик бирликлар яратилиши ҳисобига ҳам бойиб бораётганлигига яна бир қарра гувоҳ бўлдик.

Ҳабиб Саъдулла бир предметнинг хусусиятини иккинчи предметга кўчиришда сўзларнинг кўчма нозик маъноларини топиб, улардан кераклиларини танлаб, рандалаб, қирраларини ўткирлаштириб ўқувчига етказишга ҳаракат қилади. Буни биз шоир яратган перифразалар мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Перифразалар нарса, воқеа-ҳодисаларнинг ўз номи орқали юзага чиқмаган муҳим хусусиятларини тасвирлаб, бўрттириб, изоҳлаб ва тўлдириб кўрсатади, номни таъсирчан ифодалаш орқали нутққа бадиийлик, образлилик, равшанлик, аниқлик ва ёрқинлик бағишлайди. Демак, нарса, воқеа-ҳодисаларни бадиий таърифу тавсиф билан номлаш тасвирий ифода ёки перифраза деб юритилади.

Ҳабиб Саъдулла шеърятини лексикасида перифразалар алоҳида ўрин тутади. Шоирнинг бадиий маҳорати маҳсули бўлган перифразалар ўзининг оригиналлиги билан характерланади.

Ҳабиб Саъдулла шеърятини баҳор фасли ўзига хос иштиёқ ва маҳорат билан тасвирланган. Шоир ўзбек мумтоз ва замонавий шеърятини баҳор тушунчасини ифодаловчи *уйғониш фасли*, *фасллар келинчаги*, *яшариш фасли* каби перифразалар сирасини янги *хуммор фасл*, *бедор фасл*, *гулқор фасл*, *дилдор фасл* каби ҳали ҳозиргача ўзбек бадиий нутқида учрамаган ҳабибона перифразалар билан бойитди.

Шоир яратган баҳорга оид перифразаларда мазкур фаслга хос гўзаллик, ўзгачалик тароват каби табиий белги-хусусиятлар ёрқин акс этган:

*Ўрик гулларида келинлар кўрки,
Маъсум гунчаларда ибo, нафосат,
Қуёш чехрасида барқ урар қулги,
Нурлар қатмида тенгсиз тароват,
Наврўзи олам бу*

Хуммор фасл бу.

(“Бедор фасл”, I, 279)

Шоир “хуммор фасл” перифразаси орқали баҳор фаслини нафақат инсонлар, балки, табиат, бутун бир борлиқ ҳам “хуммор” бўлиб, муштоклик, ташналиқ ва интиқлик каби кутишга боғлиқ руҳий, ҳиссий кечинмаларни борлигича нозиклиги билан тасвирлашга эришади.

Айрим перифразалар эса шеърнинг бадийлиги ва образлилигини таъминлаш баробарида, шеърнинг поэтик жарангдорлигини оширишга ҳам хизмат қилган:

*Борлиқ йиғиштирди қишининг кўрпасин,
Қор остида ётсан баҳор уйғонмиши,
Дилларда такрордир шиқ фалсафаси,
Ошиқлар оҳидин дилдор уйғонмиши,
Дардларга малҳам – бу,
Дилдор фасл – бу.*

(“Бедор фасл”, I, 279)

Шеърда қўлланган “дилдор фасл” перефразаси, дилдан севилган, ардоқланган, дилни маҳлиё ва ром қилувчи севиқли фасл маъноларини ифодалайди. Шунингдек, шоир перифразалари баҳор фаслининг китобхон илғамаган қирраларини унинг энг муҳим хусусиятлари билан, яъни эпитетлар – сифатлашлар воситасида тасвирлайди:

*Деҳқон орзуларин экар тупроққа,
Ширин ҳаёлларнинг огушида маст.
Замин шайланмоқда она бўлмоққа,
Ҳарсиллаб – ҳарсиллаб олади нафас.
Йўлнинг наҳори – бу,
Бедор фасл – бу.*

(“Бедор фасл”, I, 279)

Ушбу парчада келтирилган “бедор фасл” перифразаси “уйғонмиши фасли” тасвирий ифодасига ҳамоҳанг тарзда туну кун ҳаракатда, яъни уйғоқ маъноларини англатади.

Шоиримиз борлиққа шунчакки эмас, балки чинакам ошиқ, зийрак шоир, бедор фарзанд нигоҳлари ила боқади ва ўтқир

мушоҳадалар юритиш орқали мафтункор ва бетакрор баҳор қиёфасини жонлантиришга эришади:

*Бу фасл ишқ, орзу, қўшиқ бахш этиб,
Ёшлиқни қайтариб бермоққа қодир.
Еллар қанотида гул атрин тугиб,
Эртанги кунни ҳам уйғотаётир,
Юртим баҳори – бу,
Гулкор фасл – бу.*

(“Бедор фасл”, I, 279)

Шоир *гулкор фасл* перефразасида ўзбек тилидаги форс-тожикча *-кор* аффикси воситасида одатий *пахтакор, галлакор, тиллакор* каби ясалишлардан фарқли тарзда *гулкор* окказионализмини ясайди ва унга *фасл* сўзини қўшиш билан юқоридаги перифразасини ижод қилади. Бу билан инсонгагина хос касбий хусусиятни *фаслга* кўчиради, бадиийликни ифодалайди. Шунингдек, “шоир – замин билан инсонни муштарак уйғунликда, чамбарчас алоқада тасвирлашдан заррача оғишмайди. Замин – ҳосиладор онага ўхшатилади. У она бўлишга шайланмоқда. У “*ҳарсиллаб-ҳарсиллаб нафас олади*”. Биз сайёрамиз онага ўхшатилишига кўпдан кўникиб кетганмиз, бу болалигимиздан қулоғимизга сингиб, онгимизда ўрнашиб қолган. Шоирнинг муваффақияти шундаки, бизга маълум тушунчага янгича тус беради, уни шоирона жонлантириб, кўнглимизга янада яқинроқ қилиб қўяди. Кўз ўнгимизда фарзандларига меҳр, яхшилик, ризқ-насиба улашаётган меҳрибон она сиймоси намоён бўлади. Шоирнинг маҳорати туфайли Замин ва Она сиймоси илик бир тарзда бирлашиб”¹ уйғунлик касб этади.

Одатда ўзбек тилида *-кор* қўшимчаси воситасида, асосан, от ясалади. Шоир эса *-кор* қўшимчаси воситасида *гулкор, девкор, ҳаёткор* каби ўнлаб сифат туркумига мансуб поэтик сўзлар ясайди ва улар воситасида шеърини оҳангдорликка, жозибадорликка эришади:

*Онагинам, қуёшимсан,
Мен соядай ҳамроҳинг,
Ҳаёткорим, ўзингдирсан .
Пойингдир саждагоҳим!*

(“Онагинам”, I, 175)

¹ Худойбердиев Э. Ҳабиб Саъдулла. – Тошкент: Ижод дунёси. 2004. – Б.57.

Ҳабиб Саъдулла шеърларида унга хос вкор, самимийлик, кувноклик, жўшқинлик бўй бериб туради.

Шоир яна ёзади:

Шундай шеър ёзайки, акс этсин умрим:

Тундай сокин бўлсин, дарёдай тошқин.

Тўфондай серишовқин, вулқондай жўшқин.

Шундай шеър ёзайки, акс этсин умрим.

Ёки:

Олов пуркаб турсин ҳар битта сўзи,

Эритсин тош бўлиб қотган дилларни,

Дўстликка ўргатсин барча тилларни,

Олов пуркаб турсин ҳар битта сўзи

(“Бир шеър”, I, 92)

Ўзбек шеърини нутқида “оқ олтин” (пахта), “зангори олов” (газ), “ўрмон маликаси” (арча), “фасллар келинчаги” (бахор), “мўйқалам соҳиби” (рассом) каби анъанавий тасвирий ифодалар кенг қўлланади. Ҳабиб Саъдулла шеърятини эса анъанавий тасвирий ифодалардан фаркли ўларок янги, унинг ўзигагина хос тасвирий ифодалар қўлланган. Бу шоирнинг устоз сўз санъаткорларига бағишланган шеър достонларида кузатилади:

Ўйчан термулганча сархил гулларга –

Зулфия – шеър мулкин пок маликаси.

(“Дўрмонда”, I, 267)

Ёки:

Қўшини богда кезар ўйчан бир зако

Замон донишманди – Асқад ал-Мухтор

(“Дўрмонда”, I, 267-268)

Шоир ижодига хос яна бир характерли жиҳат шундаки, у устоз шоирларни нафақат тасвирий ифодалар билан, балки бетакрор, топқирлик ва зукколик билан яратилган эпитетлар билан таъриф тавсиф этадики, бизнингча, бу поэтик эпитетлар мантикий асосли бўлиб, йнллари асрлар давомида ўз мазмун-моҳиятини йўқотмайди:

Қаршимдан чиқади тоғкелбат Ойбек,

Оламни сиздирган чақноқ кўзлари.

(“Жароҳат”, I, 376)

Шу шеърда яна “зукко Шайхзода”, “ўйчан Миртемир” каби эпитетлар ҳам маҳорат билан қўлланган.

Шоирнинг Ўзбекистон Қаҳрамони Саид Аҳмадга бағишланган “Адиб тақдири” достонида яна шундай ўнлаб эпитетларни кузатамиз:

*Пурҳикмат Фитратнинг ўтли қалбидан
Сугуриб олинди эрксевар оҳанг.*

(“Адиб тақдири”, I, 416)

Ёки:

*Гўдакдай беозор Туроб Тўла
Ишдан ҳам бўшашиб, қилурлар таъқиб.*

(“Адиб тақдири”, I, 420)

Чорлайди дарёдил Фафур ал-Ғулом...

(“Адиб тақдири”, I, 428)

Ёки:

*Сўнгида Шайхзода – донишманд, кенгқалб
Чиқдию кўтарди аста қаламин.*

(“Адиб тақдири”, I, 429)

Шоир шеъриятига нафақат шахсни ифодаловчи перифразалар, шунингдек, бошқа турли нарса, воқеа-ҳодисаларни ифодаловчи тасвирий ифодалар ҳам бадиий сайқал берган.

*Сайхун, Жайхун – оби раҳмат бу,
Ўзбекистон деган жаннат бу.*

(“Ўзбекистон деган жаннат бу”, I, 366)

Бандда шоир ижодий маҳсули бўлган тасвирий ифодалар бу олмоши воситасида таъкид оҳанги билан қўллангани шеърга ўзгача тантанаворлик бахш этган.

Шоир шеъриятининг ўзига хос қирраларидан бири – у ўзига хос ташбеҳлар ҳам яратади:

*Бадкор ниятини ўчириб, чизиб,
Тақдир битигимни этурсан таҳрир.
Сенга таъзимдаман баҳри денгизим,
Эй, муаззам ҳаёт – доно муҳаррир.*

(“Шукрона”, I, 206)

Бунда шоир ҳаётни муҳаррирга ўхшатган. Шунингдек, мазкур шеърда “*Фашизм вабоси – асрим дажжасоли*”, “*Менинг азиз халқим – қудратли даҳо!*” каби мағзи тўқ, оригинал ташбеҳлар яратган.

Ёки:

*Деҳқон – далага шеър биттзубчи шоир,
Кетмони қалами,
Меҳнат илҳами.
Табиат устозидир, деҳқончи шогирд,
Бир умр илтиҳон – устоз инъоми.*

(“Деҳқон ва шоир”, I, 373)

Сўз санъаткори ижодида пахта тимсоли алоҳида ўрин тутадн. У “Бу шоир юрт...” шеърнда пахтани қуйидагича бадний тавсиф этади:

*Бугун чаноқлардан тўпланиб борар,
Меҳнату илҳомдан яралган дoston.
Ҳар толиси – бир сўз,
Бир сўзки гавҳар,
Унда жам заҳмату, илҳому, армон.*

(“Бу шоир юрт...”, I, 297)

“Пахта қонуни” номли 7 банддан иборат мувашшаҳида эса бетакрор усулда “*Покликдан бошланур пахтанинг номи*”, “*Ақдан олинган иккинчи ҳарфи*”, *X – ҳарфи хушликдан эрур нишона*”, “*Табирруклик эрур пахтадаги “Т”*”, “*Аҳддан олингандир сўнги ҳарфи “А”*” тарзда сўздаги ҳарфларга бадний чизгилар бериб, пахтанинг таърифу тавсиф этади.

Фразеологизмларнинг семантик-грамматик хусусиятларини ўрганиш қанчалик муҳим бўлса, уларнинг қандай мақсад заминнда барқарор нутқий фигура сифатида қўлланиши ва қандай стилистик мақсадлар учун ҳосланганлигини ўрганиш ҳам катта илмий-амалий аҳамиятга эгадир¹.

Шуни таъкидлаш лозимки, ҳаётдаги ҳар қандай эпизодик ҳолатлар ҳам ибораларда акс эттирилмайди, балки ижодкорда қучли таассурот қолдирган нозик туйғулар уйғота олган, кўпчилик

¹ Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 39.

учун ибратли, таъсирчан воқеаларгина уларнинг яратилишига олиб келади.

Фразеологизмлар инсоннинг ташки кўринишида рўй берган физио-биологик ҳолатлар воситасида, унинг ички дунёсидаги руҳий кечинмаларнинг мажозий, бадий ифодалади. Бундай ҳолатни тасвирлаш ҳар қандай одамни қўлидан келавермайди. Бунинг учун ижодкордан туғма истеъдод, зукколик, нозик вазиятни илғаб олиш, сўзга чечанлик ва зийраклик талаб этилади. Ана шундай ноёб фазилатлар соҳиби сифатида биз Ўзбекистон халқ шоири Ҳабиб Саъдуллани эътироф этишимиз мумкин.

Ҳабиб Саъдулла халқона ибораларни, диалектизмларни, оддий, яъни поэтик лексикага хос бўлмаган сўзларни ҳам шеъринг нутққа олиб кирган ва уларга бадий, услубий вазифа юклаган. Шунга кўра ҳам шоир мисраларидаги фразеологик бирликлар ўзининг мажозийлиги, истиоравийлиги ва яратилиш жарёнида воқеаликка чамбарчас боғлиқлиги, яъни “қуйма образ”лиги билан ажралиб туради.

Масалан,

*Хатларингда согинчингни этсанг изҳор,
Йўлларимга кўзинг тўртдир, бу менга аён.
Ёлғизингни олисда деб ўйлама зинҳор,
Мен ҳар нафас ёнингдаман, азиз онажон!*

(“Икки мактуб”, I, 31)

Мазкур парчада қўлланган “кўзи тўрт бўлмоқ” фразеологизми “согинчини”, “интизорликни”, умуман, “қуттишни” ифодалайди. Шоир ушбу фразеологик бирликни қўллаш орқали онанинг фарзанди билан дийдорлашмоққа бўлган истагини не чоғли кучли ва ортиқ эканлигини образли тасвирлашга эришган.

Айрим фразеологизмлар фақатгина инсондаги физиобиологик ва руҳий ҳолатларни ифодалаб қолмай, баъзида ҳаётни узоқ вақт кузатиш, таҳлилий хулосаларни ҳам ифодалайди. Бу жиҳати билан фразеологизмлар мақолга ўхшаб кетади. Бунинг қуйидаги мисол орқали кўриш мумкин:

*Агар умринг бўйи йиғдинг
Чекиб заҳмат зару зумрад,
Кўринмас мисли бир гардинг
Бошинг ёстиққа етганда.*

(“Бошинг ёстиққа етганда”, II, 11)

Мазкур парчада қўлланган “*боши ёстиққа етмоқ*” ибораси, хасталик, бетоблик, умуман, “*огир дардга чалинмоқ*” каби маъноларни англатади. Шоир ушбу фразеологизм орқали, умр бўйи захмат чекиб йиғилган бойлик, инсон хаста бўлиб боши ёстиққа етса, кўзига кўринмаслиги, кўнглига сиғмаслигини афористик ифодалайди.

Айрим фразеологизмлар таркибидаги сўзлар умумлашган кўчма маъно асосида қурилганлиги кузатилади, яъни улар ифодалайдиган маъно заминиде метафорик асос мавжуд¹:

*Дасти калта эди,
Бир кун одаллар
Ўзимизнинг одам, дея сийлашди.
Унга тақдирларин инониб, магар
Эзгу ният билан раҳбар сайлашди.*

(“Узун қўл ҳақида баллада”, I, 308)

Мазкур парчада қўлланган “*дасти калта*” ибораси, “*қўли калта*” фразеологизмига синоним тарзда шоир томонидан ижод қилинган бўлиб, луғавий жиҳатдан “*ночор одам*” маъносини англатади. Ушбу фразеологизм замиридаги метафорик асос эса, маънони экспрессив-эмоционаллигини оширишга хизмат қилган.

Шоир шеърятдаги фразеологизмларнинг мавзу доираси, маъновий қўлами кенг. Масалан,

*Унутди, берилган эди узун қўл
Дасти калталарнинг бошин силашга.
Бош силаш қаяқда? Узун қўл нуқул
Бошлар узри ўйнаб тегарди гашига*

(“Узун қўл ҳақида баллада”, I, 308)

Иккинчи мисрадаги *дасти калта* фразеологизмига диққат қилинса, у “*қўли калта*” иборасининг синонимик ўзгартирилган варианты эканлигини кузатиш мумкин. Синонимик ўзгартириш натижасида даражаланиш, яъни маъновий шаклдошлик юзага келган: *дасти калта* фразеологизмида *қўли калта* бўлмоққа нисбатан фикр кучлироқ ифодаланган бўлса-да, аслида бу икки иборанинг маъно семаси, мазмунан битта тушунчани яъни, “*ночор одам*” маъносини англатади.

¹ Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлиқнинг ифодаланishi. – Тошкент: Фаи, 198. – Б 42

Шу билан бирга, иборанинг маъносини сақлааб, уни шаклан кенгайтириш ҳолатлари ҳам мавжуд:

*Итмас, сен хурсанг бас, тўхтайди карвон,
Димогингга етмас ҳеч дароз нарвон.
Ўнтакдан бир умр узилмас червон,
Тоғаларинг бўлса юқориқоқда.*

(“Тоғаларинг бўлса”, I, 320)

Мазкур парчада “*димоги баланд*” фразеологизмини “*димогингга етмас ҳеч дароз нарвон*” сифатида шаклан кенгайтирилган ҳолатда қўлланилганлигини кузатамиз. Шунингдек, ушбу иборани “*бурни кўтарилган*” синонимик варианты ҳам мавжуд бўлиб, ҳар учала фразеологизм гарчи, грамматик ва лексик жиҳатдан бир хил бўлмаса-да, улар англатадиган луғавий маъно битта, яъни кибру ҳавога берилган, бойлиги ёки мансабига берилиб, оддий инсонларни назар-писанд қилмай, гердаиб юрадиган инсон маъносини ифодалайди.

Шу билан бирга, мисраларда тилимиздаги мавжуд ибораларни ҳеч қандай лексик ўзгаришсиз, айнан қўлланган кўринишлари ҳам мавжуд:

*Уни ўзи тугиб,
Сўнг ўз кашфидан
Ёқа ушлаб қолмиш табиат – она.
Битта юрак ичра топмишди маскан:
Бир шоҳу
Бир шоир
Ва бир девона.*

(“Машраб”, I, 122)

Ушбу парчада шоир она табиатни жонли лавҳаларда чизар экан, ошиқлар султони бўлмиш Машрабни ўзи кашф қилиб, бу кашфидан ниҳоят даражада ҳайратда қолганлигини, ажабланишини “*ёқа (си)ни ушламоқ*” фразеологизми воситасида таъсирчан ифода-лашга эришган.

Ёки:

*Яна ҳузурингга келдим эгиб бои
Хизматинг оқлай деб, гайратга тўлиб,
Етти ёш боладай маъсум ва ювош,
Ва ўн етти яшар ўт ошиқ бўлиб.*

Мазкур мисрада қўлланган “бош эгмоқ” ибораси лирик қаҳрамоннинг инсоният, халқ олдидаги қарздорлик ҳисси туфайли бош эгиши, яъни ўз халқига нисбатан ҳурмат-эҳтиром кўрсатиш маъносида келтирилган.¹ Бу ўринда лирик қаҳрамоннинг хизматга шай бўлиб, бош эгиб туриши етти яшар “маъсум ва ювош” болага ҳамда ўн етти ёшли “ўт ошиқ”қа қиёс қилинади.

Куйидаги мисрада қўлланган “бош эгмоқ” иборасида эса юқоридаги каби қарздорлик ҳисси сезилмайди, балки чуқур эҳтиром маъноси уфуриб туради:

*Қўлларинг кўксингда доим,
Бош эгик, қаддинг букик,
Сенга бундай хуштавозе
Олий инсонлик шараф.*

(“Шараф”, II, 86)

Гарчанд бир хил ибора қўлланган бўлса-да, шеърий мисрадаги бошнинг эгилиши нафақат ҳурмат, балки такаллуф кўрсатиш маъносини ҳам англатади.

*Ишқ биров қалбида ёқар экар кун,
Бировнинг бошига савдо соларкан.* (II, 90)

Бошига савдо солмоқ – бошидан турли ҳодисаларни кечириб, сабабчи бўлмоқ маъноларини билдиради. Ушбу фразеологизм “бошига солмоқ” фразеологизмининг кенгайган варианты бўлиб, у орқали шоир ишқ туфайли кийинчилик, азоб-уқубат чекиши маъносини назарда тутмоқда.²

Куйидаги мисраларда эса шоир “қулоғи динг турмоқ” фразеологизмини қўллайди:

*Қатагон майдони.
Тумонат одам.
Шоҳ мағрур ўлтирар тахтиравонда,
Қиличи қонсираб жаслодларнинг ҳам
Қулоғи динг турар олий фармонга.*

(“Дўст қадри”, I, 105)

¹ Илм уммонидан қатралар: (илмий мақолалар тўплами). – Наманган, 2009. – Б. 19.

² Раҳматуллаев Ш. Ўша лугат, 44-б.

Қулоғи динг турмоқ – хабар кутмоқ, шай турмоқ маъносини ифодалайди.

*Ҳар бир одимингда янги бўстонлар,
Дилни сеҳрловчи қасрлар турар.
Шарҳига лол бўлиб шеъру достонлар,
Ёқасини ушлаб асрлар турар.*

(“Ўн қадам”, I, 441)

Мазкур парчадаги “ёқасини ушламоқ” фразеологизми – ниҳоят даражада ажабланиш, ҳайратда қолиш маъносини англатади. Шоир бунда жонлантириш орқали инсонларга хос бўлган хусусиятларни ифодаловчи фразеологизмларни асрларга нисбатан қўллар экан, унга янада ўзгача жозиба касб этганлигини кўрамыз.

Шоир фразеологизмларни ҳам шеър қофиясига хос тарзда инверсия билан қўллайди, яъни ўзининг поэтик мақсади сари йўналтиради. Масалан,

*Мақтовлар ўхшайди алдоққа,
Ҳушёр бўл улардан биродар.
Тўлдириб қўйнинг пуч ёнгоққа,
Сўндираб гайрату ироданг.*

(“Мақтовлар”, I, 122)

Шеърда шоир қўйинини пуч ёнгоққа тўлдиarmoқ фразеологизминини “тўлдириб қўйнинг пуч ёнгоққа” шаклида инверсия билан қўллаб, биринчи мисрадаги алдоққа сўзига ёнгоққа сўзини қофия қилади ҳам оҳангдорлик ҳамда ритмни таъминлашга эришади.

Қуйидаги шеърий парчаларда “боши кўкка етмоқ” ҳамда “боши осмонда” фразеологизмлари синоним бўлиб, беҳад севинч, хурсандлик маъноларини англатган:

*Ишинг – бошлиқлардан қўнгироқ кутмоқ,
Ҳар бир топириқдан бошинг осмонда,
Муддаонг шу тахлит назардан ўтмоқ,
Бошлиқ назаридан қолган ёмон-да.*

(“Бечора одам”, I, 310)

Ёки:

*Бошим кўкларга етмасму,
Ҳавасдан эл ёниб боқса,
Аё ўнг етти ёшли*

Гул узор, ёнимда сен бўлсанг.

(“Ёнимда сен бўлсанг”, II, 28)

Ёки:

Паривашини титроқ босди

Таранглашди асаби.

Қони қайнаб ақли шошди,

Авжга минди газоби.

(“Чуст ривоят”, I, 144)

Парчада қўлланган “қони қайнамоқ” фразеологизми, аччиқланиш, қизишмоқ, умуман, газабланиш маъноларини ифодалайди.

Қуйидаги мисраларда эса шоир амалга ошмайдиган беҳуда гаплар билан алдайдиган инсонларга нпсбатан, “қўйинини пуч ёнгоққа тўлдирмоқ” иборасини қўллайди:

Мақтовлар ўхшайди алдоққа,

Ҳушёр бўл улардан, биродар.

Тўлдириб қўйнинг пуч ёнгоққа,

Сўндириб гайрату ироданг.

Гарчи сен қатрасан, келса гал,

Ўхшатиб қўйишар дарёга.

(“Мақтовлар”, I, 119)

Булардан ташқари, шоир шеърларида “*Лабингдан бол томар ҳай-ҳай*”, “*Бошимга тож айлай, Ҳабиб*” сингари қайта жилолаган фразеологизмлар ҳам мавжуд.

Умуман, шоир шеърятдаги фразеологик бирликлар ўзининг сиқиклиги, кучли бўёқдорлиги, образларга бойлиги, мажозийлиги, истиоравий-лиги ва яратилиш жараёнида воқеалikka чамчарчас боғлиқлиги билан характерланади.

3.3. Ҳабиб Саъдулла афоризмларининг услубий хусусиятлари

Халқ мақолларию маталларини, ҳикматли сўзларни мутолаа қилар экансиз, “Улар қаердан туғилади?” деган савол ҳаёлингизга келади. Мақоллар, маталлар, ҳикматли сўзлар ҳаётдан туғилади. Ҳар қандай ҳикмату мақолу маталнинг мантиқий асоси ҳаёт. Ҳаётий воқеа-ҳодисалар, фалсафий хулосалар ва тажрибаларнинг лисоний ифодаси ҳикматлар тусини олади.

Абдулла Қодирийнинг “Халқ ҳикматлари – турмуш онасининг дард чекиб туққан тўнғич ўғли”, – деган фикри ҳам бу мулоҳазамизнинг ёрқин исботидир. Албатта, бу мажозий изоҳ шоиру адиблар яратган ҳикматларга ҳам тааллуқлидир.

Ҳикматлар сираси алломалар, донишмандлар, шоиру адиблар томонидан бойитиб борилади.

Ҳикмат сўзининг луғавий маъноси “*ўта донолик, ақл-заковат билан оқилона айтилган, “михлаб қўйилган” ўзгартириб бўлмайдиган чуқур маъноли гап*”¹, демакдир.

Ҳадисда: “Шеърда ҳикмат бор”, – дейилади. Бу, албатта, ҳақ гап. Шоирларнинг қалб кўри, тажрибаси, маҳорати, таланти ва заҳматлари-ла яралган айрим шеърлар, шеърини парчалар, байту мисралар ўзининг мазмун-моҳияти билан ҳикматга айланади. Ҳар бир шоиру носир ижодини кузатсангиз ўнлаб, юзлаб ҳикматларни ўқийсиз ва уқасиз.

Ҳикматли сўзлар адабиётшуносликда адабий жанр сифатида афоризмлар деб юритилади. Афоризм (юн. *aphorismos* – таъриф, ихчам ифода), ҳикматли сўз – муаллифи маълум бўлган, ихчам шаклда ва таъсирли ифода этилган умумлашма фикр.²

Адабий жанр сифатида афоризм воқеликнинг ўзини эмас, балки воқелик ҳақидаги ибратли хулосани, доно ҳукмни ифодалайди. Шу боис афоризм якка, алоҳида шахслар ҳақида мулоҳаза юритмайди, аксинча, якка, алоҳида шахслар тимсолида тажассум топган инсонлар гуруҳи, табақаси, тоифаси ёки, умуман, башар фарзанди ҳақида хулоса беради. Мана шунинг учун афоризмни ҳар қандай ижодкор яратавермайди. Ушбу жанрга қўл урувчи ижодкор инсон ва ҳаёт, умр мазмуни ва тириклик моҳияти, эзгулик ва ёвуз-

¹ Шомаксудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Тошкент: 1990. – Б. 7.

² Қуронов Д., Мамажонов., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Тошкент: Академнашр, 2010. – Б. 41.

лик ўртасидаги абадий кураш ҳақида муайян хулосаларга келган ҳамда бу хулосаларни бетакрор шаклий ифодаларда, кенг фалсафий қамров ва талқинда айта олиши ҳам зарур. Бундай давр, яъни афористик фикрлаш ва қамров фалсафий-ахлоқий талқин, таҳлил кўпроқ ижодкорлар ҳаётининг энг сўнгги даврларида ижодий самараларининг қаймоғи сифатида бўй кўрсатади. Шунда ҳам афоризм яратиш барча қалам аҳли ёки файласуфлар ижодида эмас, балки, асосан, мутафаккир ижодкорларга насиб этади. Бу Наманган адабий муҳитининг етук вакили ва сарбони бўлган Ҳабиб Саъдулла шеърятинида ҳам ёрқин кўринади.

Ҳабиб Саъдулланинг шеърятини ҳам ҳикматли шеърят.

Ҳабиб Саъдулла афористика ривожига бениҳоя улкан ҳисса қўшди. Зеро, у яратган афоризмлар ўзининг халқчиллиги, соддалиги, мантиқийлиги, образлилиги, пурмаънолилиги билан характерланади:

Елкасин

Гар тутмаса чиқмас эдинг,

Томга чиққач

Шотини камситмагил.

(“Камситмагил”, II, 52)

каби афористик мисралари ҳаёт, умр қадрини, инсонийлик, устозлик қадрини чандон улуғлашга даъват этиб туради, одамнинг замон ва ундаги камарбаста инсонлар олдидаги қарздорлик туйғусини кучайтиради.

Шоир, аввало, турли афоризимлар (ҳикматлар) ни бевосита ўзи яратади, яъни унинг кечинмалари, ўй-хаёллари руҳидан пурмаъно лавҳалар, фалсафий ўйчан образлар туғилиши мумкин, қолаверса, у анъанавий-халқчил ҳикматлардан ҳам ижодий фойдаланади; табиий, улар шоир таассуротларига сингдирилган, хотира дафтари-дан ўрин олган ижодий ишланиб, индивидуал характер касб этган. Шунинг учун шоир афоризмлари фикран турғунлик ё “бегоналик” хавфидан узоқ бўлиб, у шеърнинг мантикий бўлагига, фалсафий маъзига айланган.

Шоир ўз мисраларида халқ мақолларидан икки хил йўл билан фойдаланганлигини кузатиш мумкин:

1. Ўзгаринсиз, айнан қўлланган мақоллар:

Бошга тушганини кўз кўрар
дерлар.

Ёки:

*Матрос дўстлигига қилма хиёнат,
Кемага тушганнинг, – дерлар, – жони бир.*

(“Матрос дўстлигига”, I, 40)

2. Мазмуни (маъноси) сақланган ҳолда шакли ўзгартирилиб қўлланган мақоллар:

*Қорни очдан қўрқма, кўзи очдан қўрқ,
Қорни оч бир бурда нонга тўяди.
Кўзи оч касофат кўзин қилиб лўқ,
Нон берган қўлини гажиб қўяди.*

(“Тўртликлар”, I, 392)

Мазкур сатрларни ўқир экансиз, бевосита, халқ орасида азалдан мавжуд ва ҳозирда ҳам тез-тез қўлланиб турадиган “Кўзи тўқнинг ўзи тўқ” “Кўзи тўйса ҳам ўзи тўймас” каби ибратомиз халқ мақоллари ёдингизга тушиши аниқ.

Зеро, шоир бу ҳикматларни инкор этмагани ҳолда уни ўзгачароқ талқин этар экан, “Кўзи оч касофат кўзин қилиб лўқ, Нон берган қўлингни гажиб қўяди” дея жонли лавҳалар чизиш орқали ориятсиз, суллоҳ кишилардан эҳтиёт бўлишга даъват этади.

“Кўзи оч”, “кўзи тўқ” иборасининг антоними бўлиб, “очкўз, ориятсиз, суллоҳ, бети қалин, тамагир одам” тушунчасини ифодалайди. Демак, шоир сермантик жиҳатдан зид маъноли ибораларни маҳорат билан қўллаш – тазод санъати асосида яратган бу ҳикматомуз мисраларда “қорни оч” озгина овқат – бир бурда нон билан тўйишини, лекин “кўзи оч” суллоҳлар ҳеч нарсага тўймасдан, “кўзини лўқ қилиб” ўзига яхшилик қилган, мурувват кўрсатган кишиларга ҳам озор етказишини – “нон берган қўлини гажиб қўйишини” таъкидлайди. Кўринадики, ҳикматга айланган шеърда ҳаётий фалсафа мажозий тарзда маҳорат билан ифода-ланган.

Шунингдек, шеърятда нонни эъзозлаш ҳақида кўп ёзилгани, матбуотда, ойнаи жаҳонда бу тўғрида кўп гапирилгани маълум. Шоир бу ҳақда катта кашфиёт яратиб қўйган. Аммо у ҳаммага таниш ва маълум мавзуда қалам тебратар экан, юракка яқин мисралар, қиёслар, фалсафий фикр, умумлашмалар топа олганини

тан олмаслик ҳам мумкин эмас. Мана унинг ҳикматона дил сўзлари:

*Сен ҳаётдан англагин бир
Бурда ноннинг қадрини,
Етмасанг қадрига бир кун,
Зор этар бир бурда нон.*

*Нон – ҳалоллик, ҳам яратгай
Ул ҳалол меҳнат билан,
Ким ҳаром кўл урса охир,
Хор этар бир бурда нон.*

(“Бир бурда нон”, II, 69)

Маълум маънодаги фикрни ўзгачароқ шонрона айтиш ижодкорнинг кашфиёти саналади. Ҳабиб Саъдулла афоризмлари, балким, қайсидир жиҳатлари билан мавжуд халқ ҳикматларини мақолларига яқин бўлиши мумкин, бироқ бундан айнан, ўша ҳикматларни ўзгинаси деган хулосага бормаслик лозим. Унинг шоирона хитоб билан айтилган:

*Истасанг инсон бўлишини
Аввало инсонни сев...*

(“Сев”, II, 24)

Ёки таъкид-ла жаранглаган:

*Эсда тут, ҳар қилмишингга
Ер гувоҳ, осмон гувоҳ...*

(“Сев”, II, 24)

каби мисралар, албатта, ҳабибона ҳикматлардир.

Риторик ундов оҳангидаги куйидаги шеърнинг ҳар бир банди ҳабибона ҳикматлардир:

*Мардингни қилма, эй, ҳаёт,
Номардга рўбарў.
Номардни этма бир нафас
Жўмардга рўбарў.
Бир мард топар ҳиммат билан
Минг дардга ҳам диво,
Номард қилур ўз кори-ла
Минг дардга рўбарў.*

Шоир оддий ҳаётӣ ҳодисалар кузатувидан ҳам фалсафий ҳикматли ва ибратли хулосалар чиқаради. Масалан, ўз номи билан бир ажиб ҳикмат ҳақидаги “Ажиб ҳикмат” шеърда чумоли мисолида ўқувчига ибрат сабоғини уқтиради:

Чумоли умрида ажиб бир ҳикмат:

Ерда тузилганга ердадир ҳаёт.

Кимки кўзга илмай чиқарса қанот,

Унга ёр бўлгуси фожеий ҳаёт.

(“Ажиб ҳикмат”, I, 263)

Шоир айрим ҳикматли хулосаларга ҳабибона, яъни ўзгача сайқал беради. Чунончи, у ҳақиқатнинг яхлиту салмоқдорлигини таъкиду ташбеҳлар бир ифодалайди:

Ҳақиқат биттадир,

Ҳақиқат каттадир...

Бошқа ўринда:

Ҳақиқат яхлитдир,

Бир ёмби тахлитдир.

(“Ҳақиқат”, I, 297)

Албатта, такрорланмас шеърӣ иқтидор маҳсули бўлган юқоридаги ташбеҳу қиёслар билан йўғрилган ҳикматли сатрларда юксак ҳаётӣ фалсафа бор.

Шоирнинг маҳорати шундаки, оддий воқеликдан фалсафий хулосалар топиш баробарида уни бадиий ифода этадики, унинг замирида яна бир ўзгача мазмун, илмий тил билан айтганда тағмаъно яширинган бўлади. Масалан, шоир ҳасса ва унинг қўлланишидан ҳикматли хулоса чиқарар экан, унга тардиакс санъати воситасида сайқал беради:

Одам ҳасса учун яралган эмас,

Ҳасса одам учун яралмиш асли.

(“Нечун”, I, 194)

Шоир оддий ҳаётӣ нарса, воқеа-ҳодисотлардан фалсафа топади ва уни ўқувчига бадиий либосда илинади. Масалан, “Шах-

мат тахтасида” шеърнда шахмат тахтасини тарих, ҳаёт саҳнига менгзайди:

*Менинг назаримда шахмат тахтаси –
Тарихнинг саҳнаси,
Ҳаёт саҳнаси.*

(“Шахмат тахтасида”, I, 331)

Шоир шеърятнда бундай ҳикматларни жуда кўп кузатасиз:

*Ҳаёт – она эрур бор қоинотга,
Унинг фарзандидир бутун мавжудот.*

(“Нечун”, I, 196)

Ёки:

*Мансаб – тушга кирган нодир хазина,
Ҳеч қилма, ҳеч қачон, ҳеч вафо қилмас.*

Ёки:

*Бахт шудир: суяниб ўз меҳнатингга
Бир бурда нонингни тополсанг ҳалол.*

(“Эркакнинг бахти”, I, 301)

*Ҳаёт аталувчи мангулик бозор
Ажратар ботиру марду даҳони.*

(“Маслаҳат”, I, 139)

*Курашдан иборат бу ҳаёт боги
Бўрон, довулларни кўп кўргай, кўрган.
Ўртанмайин десанг довуллар чоги
Чинорга суянмай яшашни ўрган.*

(“Суянчик”, I, 299)

*Бошга кулфат тушса билингай дўстлар,
Беадад ҳимматин илингай дўстлар,
Дўстига тиз тегса тилингай дўстлар.
Дўстликка фидолик энг олий ҳавас.*

(“Дўстлик”, I, 223)

Тил билан тезлашмас давр шиддати.

(“Улар”, I, 294)

Унинг баъзи ҳикматлари бутун ўзбек халқининг ҳаётий хулосалари янглиғ янграйди:

Аждодларнинг ҳукми тарих ҳукмидир.

(“Аждодлар ҳукми”, I, 382)

Бу каби пурмаъно ҳикматлар ўзбек тили ҳикматлари гулшанида ўзгачалиги, шоиргагина хослиги билан характерланади. Зеро, шоир ўз маҳорати орқали ёмон иллат ва хислатнинг инсонга келтирадиган зиёнларини бир жумла воситасида ибратли очиб беради. Шу боис шоир мисраларидаги ҳар бир жумла, ҳар бир банд замирида ҳикматли мазмун бўй кўрсатиб туради.

Умуман, Ҳабиб Саъдулла ўқувчи қалбидагини айнан топиб айтадиган, бир сўз билан айтганда жуда-жуда кам учрайдиган зукко шоир бўлиб, унинг кўп шеърлари ҳикмат сувини ичган десак, хато бўлмайди.

Ҳ.Саъдулла “Шоир ва шеър” номли битигида:

Дўстларим, шоирлик даъвоси бекор,

Бекордир минбардан омад кўзлашим.

Шеъри тўғрисида шоирмас, зинҳор,

Шоир тўғрисида шеъри сўзласин,

– деб ёзар экан, шоирнинг иқтидори, таланти, маҳорати, ички дунёси унинг шеърида зухур этишини таъкидлайди.

Шубҳасиз, бу хитобида шоир минг бор ҳақ эди. Балки, биз ҳам шоирнинг сатрларига амал қилганмиз ҳолда у ҳақда батафсил тўхталиб ўтирмоқчи эмасмиз.

Зеро, у ҳақда билишни истасангиз, унинг ҳикматга йўғрилган сатрларига боқишингизнинг ўзи кифоя:

Агар сен норасо бўлсанг,

Бу олам норасо сенга

Ҳаётда нораво бўлсанг,

Ҳаёт ҳам нораво сенга.

(“Агар сен...”, II, 7)

Ёки:

Кетмайсан сен уни ортмоқлаб,

Олам – бу мулк эмас ўйлагил.

(“Бағрингни кенгроқ қил”, I, 220)

Хонадонингда йўгингни

Бор этар бир бурда нон,

Йўқ, эса дунёни кўзга

Тор этар бир бурда нон.

(“Бир бурда”, II, 69)

*Дилда турганда муқаддас ганж эди,
Тилга чиққач этди кўн овора ган.*

(“Ўртамизда”, II, 73)

юқоридаги каби ўнлаб шоир шеърятига хос ҳикматлар фикри-
мизнинг ёрқин далилидир.

Қисқаси, шоир афоризмларида ўзига хос бадий ҳукм, фалса-
фий хулоса мужассам. Халқ мақоллари таъсирида шоир томонидан
“кашф этилган” афоризмлар шеърларнинг таъсирчанлигини, поэтик
салмоқдорлигини таъминлаган.

Умумий хулосалар

1. Ҳабиб Саъдулла ўз шеърларида лисоний воситалардан ва поэтик услубий аъъаналардан моҳирона фойдаланган ҳамда ўзига хос оригинал услубини ярата олган, бу шоир шеърларининг услубан равон ва халқчиллигида, ритмик жозибадорлиги ва ўйноқилигида ёрқин кўринади. Фикримизни шоирнинг жуда кўп шеърларини кўшиқ қилиб айтилиши ҳам тасдиқлайди.

2. Шоир аллитерация, ассонанс, эпифора, геминация каби фонетик воситалардан юксак маҳорат билан фойдаланиб, ўз шеърларига оҳангдорлик ва жозибадорлик бахш этган.

3. Ҳабиб Саъдулла шеърятининг бадий жозибадорлигини таъминлашда, фикрларни ихчам, образли, бадий, таъсирчан ифодалашда кўчимларнинг, хусусан, метафора ва метонимияларнинг ўрни бекиёсдир. У қўллаган поэтик метафора ва метонимиялар турли шеърӣ санъатларни юзага келишига асос бўлган.

4. Ижодкор қўллаган перифразалар унинг бадий тафаккури, юксак шеърӣ иқтидори, дунёқараши ва бадий салоҳияти маҳсули бўлиб, ўзбек тили поэтик лексикасини бойитган.

5. Ҳабиб Саъдулла поэтик такрордан унумли фойдаланиб, сўз, сўз бирикмаси, гап шаклидаги анафоранинг гўзал намуналарини яратган ва улар воситасида шеърӣ фикрни таъкидлаш ҳамда тасирчан ифодалашга эришган.

6. Шоир инверсия, эллипсис каби поэтик синтактик унсурлардан ҳам ўринли фойдаланиб, шеърӣ ритм, вазн ва қофия талабларини бажаришга эришган ҳамда ўзининг лирик мушоҳадаларини ихчам, сиқик ифодалаган.

7. Шоир афоризмлари замирида ўзига хос бадий ҳукм, фалсафӣ хулоса ётади. Халқ мақоллари ва маталлари таъсирида шоир томонидан “кашф этилган” афоризмлар шеърларнинг таъсирчанлигини, поэтик салмоқдорлигини таъминлаган.

Қисқаси, Ҳабиб Саъдулла ўзбек тилининг фонетик-фонологик, луғавий-маъновий, синтактик воситаларидан маҳорат билан фойдаланиш асосида, ўзи орзу қилганидек, шеърӣятда бобуруна санъаткорликка, машрабона халқчилликка ва оғаҳийона ўйноқиликка эришган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008.
2. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983
3. Акрамов Б. Шеърят гавҳари. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
4. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
5. Ибрагимова Ф. Бадий матнда эллипсис ва жим қолиш муносабати хусусида // Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 2009. - №6. – Б. 18.
6. Илм уммонидан қатралар: Илмий мақолалар тўплами. – Наманган, 2009.
7. Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007.
8. Йўлдошев М., Ядгаров Қ. Бадий матннинг лисоний таҳлили. – Тошкент, 2007.
9. Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний таҳлил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
10. Махмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007.
11. Раҳимжонов Н. Шоирнинг бугдой сўзи// Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2011, 6 май, № 19.
12. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразсологик луғати. – Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992.
13. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент, 1987.
14. Саъдулла, Ҳабиб. Танланган асарлар. 1-жилд / Масъул муҳаррир Ҳ.Шарипов. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 448 б.
15. Саъдулла, Ҳабиб. Танланган асарлар. 2-жилд / Масъул муҳаррир Ҳ.Шарипов. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 272 б.
16. Тилшунослик масалалари: (Илмий мақолалар тўплами) – Тошкент: Фан, 1978.
17. Худойбердиев Э. Ҳабиб Саъдулла. – Тошкент: Ижод дунёси, 2004.

18. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Шарқ, 2008.
19. Эрманбетова Ш. Ҳабиб Саъдулла лирикаси. – Тошкент: Муҳаррир, 2012.
20. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008. – 1-5- жилдлар.
21. Ўринбоев Б., Қўнғуров Р., Лапасов Ж. Бадиий текстнинг лингвистик таҳлили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990.
22. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
23. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983.
24. Қурбонов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Тошкент: Академнашр, 2010.
25. Ғуломов А., Тихонов Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тили морфем лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977.
26. Ҳабиб Саъдулла // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент, 2005. – 11-ж. – Б. 251.
27. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002.

МУНДАРИЖА

Сўз боши.....	3-8
1-боб. Ҳабиб Саъдулланинг шеърларида фонетик воситаларнинг қўлланиши ва уларнинг лингвопоэтик хусусиятлари.....	9-19
1.1. Аллитерация ва унинг лингвопоэтик табиати.....	9-14
1.2. Ассонанс ва эпифоранинг лингвопоэтик хусусиятлари.....	15-19
2-боб. Шоир шеърларида поэтик такрор ва унинг лингвопоэтик хусусиятлари.....	20-43
2.1. Поэтик такрорга асосланган шеърлий унсурларнинг лингвопоэтик табиати.....	20-29
2.2. Поэтик инверсия ва эллипсис.....	30-43
3-боб. Ҳабиб Саъдулланинг лексик-семантик ва услубий воситалардан фойдаланиш маҳорати.	44-75
3.1. Ҳ. Саъдулланинг метафора ва метонимиядан фойдаланиш маҳорати.....	44-55
3.2. Перифраза ва фразеологизмларнинг лингвопоэтик хусусиятлари.....	56-67
3.3. Ҳабиб Саъдулла афоризмларининг услубий хусусиятлари.....	68-75
Умумий хулосалар.....	76
Фойдаланилган адабиётлар.....	77-78

УЛУҚОВ НОСИРЖОН
СОЛИХЎЖАЕВА ҲАВАСХОН

**ҲАБИБ САЪДУЛЛА ШЕЪРИЯТИ
ЛИНГВОПОЭТИКАСИ**

Мухаррир: Зиёвиддин МАНСУР
Техник муҳаррир: Иброҳим ЮСУПОВ
Мусахҳиҳ: Дилобар ТЎРАБОЕВА

Теришга берилди: 17.02.2017. Босишга рухсат этилди: 15.03.2017 й.
Бичими 60x42 1/16, Ҳажми 5 босма табок.
Адади 200 нусха. Биринчи завод 100 нусха
Баҳоси келишилган нарҳда.

“НАМАНГАН” НАШРИЁТИ
Наманган шаҳри, Навоий кўчаси, 36.
Нашриёт лицензия рақами А1 – 156
2009 йил 14 августда берилган

“Водий полиграф” МЧЖ босмахонасида чоп этилди
Манзил: Наманган шаҳри, Ғалаба кўчаси, 19- уй

ISBN 978-9943-3891-8-2

9 789943 389182